МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0134
спеціальності 013 Початкова освіта
освітньо-професійної програми «Початкова освіта»
Ю. О. Пєвчева

Керівник: доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. пед. н., доцент
А. Ф. Курінна

Рецензент: доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. пед. н., професор
О. О. Андрющенко

Запоріжжя
2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра дошкільної та початкової освіти
Спеціальність 013 Початкова освіта
Освітньо-професійна програма «Початкова освіта»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____

«____» _____2025 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Пєвчевій Юлії Олександрівні

1. Тема роботи: «Педагогічні умови виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку»
Керівник роботи: Курінна Алла Феліксівна, кандидат педагогічних наук, доцент (затверджені наказом ЗНУ від «02» жовтня 2025 р. № 1394-с)

2. Строк подання студентом роботи: 08 грудня 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали педагогічної практики, курсових робіт

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити): визначити сутність поняття «толерантність» у сучасному науковому дискурсі та охарактеризувати вікові особливості молодших школярів як основу формування толерантної поведінки; проаналізувати педагогічні умови виховання толерантності в сучасному освітньому процесі; визначити стан сформованості толерантності в учнів 4 класу; обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі.

5. Перелік графічного матеріалу: 6 таблиць та 10 рисунків.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали консультанта	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Курінна А. Ф.	02.10.24 р.	02.10.24 р.
Розділ 1	Курінна А. Ф.	14.03.25 р.	14.03.25 р.
Розділ 2	Курінна А. Ф.	24.05.25 р.	24.05.25 р.
Висновки	Курінна А. Ф.	09.09.25 р.	09.09.25 р.
Додатки	Курінна А. Ф.	23.09.25 р.	23.09.25 р.

7. Дата видачі завдання: _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	жовтень-листопад	виконано
2	Написання вступу	листопад	виконано
3	Написання першого розділу	грудень-березень	виконано
4	Написання другого розділу	квітень-травень	виконано
5	Написання висновків	вересень	виконано
6	Оформлення додатків	вересень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	жовтень-листопад	виконано
8	Захист	грудень	

Студент _____ Пєвчева Ю. О.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ Курінна А. Ф.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Зубцова Ю. Є.
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 84 с., 6 таблиць, 10 рисунків, 60 джерел, 1 додаток.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку.

Об’єкт дослідження: процес виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: педагогічні умови виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку.

Методи дослідження: аналіз психолого-педагогічних джерел з обраної проблеми, синтез, систематизація, класифікація, узагальнення, бесіда, педагогічне спостереження, анкетування, якісний та кількісний аналіз.

Теоретичне значення дослідження: визначено сутність поняття «толерантність» у сучасному науковому дискурсі та охарактеризовано вікові особливості молодших школярів як основа формування толерантної поведінки; проаналізовано педагогічні умови до виховання толерантності в сучасному освітньому процесі.

Практичне значення результатів дослідження полягає в обґрунтуванні та впровадженні концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі. Результати дослідження можуть бути використані вчителями початкових класів із метою виховання толерантності у здобувачів початкової освіти.

Галузь використання: заклади загальної середньої освіти.

ВИХОВАННЯ, ГУМАНІСТИЧНО-ОРІЄНТОВАНЕ СЕРЕДНОВИЩЕ, ЕМПАТІЯ, ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ, ТОЛЕРАНТНІСТЬ.

SUMMARY

Pievcheva Yu. Pedagogical conditions for teaching tolerance to primary school students. Zaporizhzhia, 2025. 84 p.

The qualification work consists of an introduction, 2 sections, findings, a list of references (60 items, 3 of them in a foreign language), and 1 appendices on 6 pages.

The qualification work provides theoretical justification and describes experimental check of pedagogical conditions for the education of tolerance in primary school students. The master's work clarifies the meaning of the concept of “tolerance“; analyzes pedagogical conditions for the education of tolerance in primary school students. The author has developed, theoretically substantiated and experimentally check a conceptual model of pedagogical conditions for the education of tolerance in primary school students in the modern educational process.

The object of the study is the process of teaching tolerance in primary school students.

The subject of the study is pedagogical conditions for teaching tolerance to primary school students.

The purpose of the study is to theoretically substantiate and experimentally verify the pedagogical conditions for teaching tolerance to primary school students.

According to the purpose the following tasks are defined:

1. To determine the essence of the concept of “tolerance” in modern scientific discourse and to characterize the age characteristics of primary school students as the basis for the formation of tolerant behavior.

2. To analyze the pedagogical conditions for the education of tolerance in the modern educational process.

3. To determine the state of formation of tolerance in 4th grade students.

4. To substantiate and experimentally check the effectiveness of the conceptual model of pedagogical conditions for the education of tolerance in primary school students in the modern educational process.

The first chapter “Theoretical aspects of cultivating tolerance in primary school students” the essence of the concept of “tolerance“ in modern scientific discourse is defined; the age characteristics of primary school students are characterized as the basis for the formation of tolerant behavior; analyzed pedagogical conditions for the education of tolerance in the modern educational process.

The second chapter «Research and experimental work on cultivating tolerance in 4th grade students» is determined the state of tolerance formation in 4th grade students; substantiated the features of the implementation of the conceptual model of pedagogical conditions for the education of tolerance in 4th grade students in the modern educational process; analyzed the results of the experimental study.

The practical significance of the research results lies in substantiating and implementing a conceptual model of pedagogical conditions for cultivating tolerance in 4th grade students in the modern educational process. The research results can be used by primary school teachers to cultivate tolerance in primary school students.

Keywords: teaching, humanistic-oriented environment, empathy, pedagogical conditions, tolerance.

ЗМІСТ

Вступ……. 8
Розділ 1 Теоретичні аспекти виховання толерантності у здобувачів початкової освіти……. 11
1.1 Поняття «толерантність» у сучасному науковому дискурсі……. 11
1.2 Вікові особливості молодших школярів як основа формування толерантної поведінки……. 19
1.3 Педагогічні умови виховання толерантності в сучасному освітньому процесі ……. 25
Розділ 2 Дослідно-експериментальна робота з виховання толерантності в учнів 4 класу……. 32
2.1 Стан сформованості толерантності в учнів 4 класу…… 32
2.2 Особливості реалізації концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі……..... 45
2.3 Результати дослідно-експериментального дослідження…… 61
Висновки…….. 70
Список використаних джерел……. 73
Додатки……. 79

ВСТУП

Сучасні суспільні виклики, пов’язані з воєнним станом в Україні, докорінно змінюють реалії освітнього простору, ставлячи перед педагогами нові, складні завдання. Це вимагає перегляду традиційних підходів до навчання і виховання здобувачів початкової освіти. В умовах сьогодення освіта перетворюється на засіб не лише передачі знань, а й формування моральних орієнтирів, що допомагають дітям долати життєві труднощі, підтримувати суспільну стабільність і будувати взаємини на основі поваги та порозуміння.

Особливу актуальність у цьому контексті набуває розвиток толерантності, як однієї з провідних цінностей сучасного суспільства. Виховання толерантності сприяє зміцненню соціальної злагоди, зниженню напруги у міжособистісних взаєминах, а також збереженню психоемоційної рівноваги дітей у складних умовах сьогодення. Толерантність виступає невід’ємною складовою особистісного розвитку молодших школярів. Саме в цей період формуються базові моральні якості – здатність до співпереживання, прийняття різноманітності та поваги до людської гідності.

Питання виховання толерантності активно вивчається в українській педагогіці. Наукові основи дослідження толерантності як соціально-моральної цінності заклали у своїх працях М. Андрєєв, Г. Балл, Т. Потапчук, М. Клепар та ін., які акцентують на її багатогранності та гуманістичному змісті. Проблему педагогічних умов виховання толерантності серед дітей молодшого шкільного віку вивчали І. Батарейна, Я. Бережна, Н. Бессараб, С. Заруцька, М. Горват, С. Кубіцький, К. Коваль та ін. У питанні визначення вікових і психологічних особливостей молодших школярів, що є підґрунтям для виховання толерантності, важливими є праці В. Глобчака, М. Іванчук, О. Кочерги, Р. Павелківа, Ю. Савченко та ін.

В умовах війни потреба у вихованні толерантності суттєво зростає, адже вона допомагають дітям адаптуватися до нових соціальних реалій, знижує рівень

тривожності і страхів, спричинених життєвими обставинами. Отже, формування толерантності серед учнів початкової школи стає не просто педагогічним завданням, а соціально важливою місією. Це потребує продуманого підходу до створення освітніх програм, які враховують специфіку воєнного часу, і впровадження сучасних методів, що сприяють розвитку емпатії, взаємоповаги та розуміння.

Досягти якісного виховання майбутніх громадян, спроможних творити мирне і толерантне суспільство, можливо лише за умови інтеграції цих цінностей у систему освіти. Проте для цього необхідно створювати спеціально продумані педагогічні умови, які враховуватимуть психоемоційні особливості дітей та забезпечуватимуть включення принципів толерантності до навчального процесу.

Актуальність даної проблеми зумовила вибір теми дослідження: «Педагогічні умови виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку.

Для досягнення мети необхідно вирішити наступні завдання дослідження:

1. Визначити сутність поняття «толерантність» у сучасному науковому дискурсі та охарактеризувати вікові особливості молодших школярів як основу формування толерантної поведінки.

2. Проаналізувати педагогічні умови виховання толерантності в сучасному освітньому процесі.

3. Визначити стан сформованості толерантності в учнів 4 класу.

4. Обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку в сучасному освітньому процесі.

Об’єкт дослідження – процес виховання толерантності в учнів молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання толерантності в учнів

молодшого шкільного віку.

Для досягнення мети та розв’язання завдань дослідження використано такі методи:

- теоретичні: вивчення і критичний аналіз психолого-педагогічних джерел з обраної проблеми, здійснення синтезу, систематизації, класифікації та узагальнення як теоретичних, так і емпіричних результатів для наукового обґрунтування педагогічних умов виховання толерантності у здобувачів початкової освіти;

- емпіричні: діагностичні інструменти (проведення бесід, педагогічне спостереження, анкетування) з метою виявлення рівня сформованості толерантності в учнів 4 класу; проведення констатувального, формувального та контрольного етапів педагогічного експерименту;

- статистичні: здійснення якісного та кількісного аналізу даних емпіричного дослідження, порівняння результатів експериментальних вимірів із вихідними показниками для оцінки ефективності впроваджених педагогічних умов.

Теоретичне значення дослідження: визначено сутність поняття «толерантність» у сучасному науковому дискурсі та охарактеризовано вікові особливості молодших школярів як основа формування толерантної поведінки; проаналізовано педагогічні умови до виховання толерантності в сучасному освітньому процесі.

Практичне значення результатів дослідження полягає в обґрунтуванні та впровадженні концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі. Результати дослідження можуть бути використані вчителями початкових класів із метою виховання толерантності у здобувачів початкової освіти.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

1.1 Поняття «толерантність» у сучасному науковому дискурсі

У сучасному науковому дискурсі поняття «толерантність» набуває особливої ваги в умовах глобалізації, зростання культурного різноманіття та міжетнічних контактів. Толерантність розглядається як необхідна умова мирного співіснування людей із різними ціннісними орієнтаціями, світоглядами та стилями життя. Разом з тим термін не має єдиного універсального визначення, що зумовлює потребу в його ґрунтовному теоретичному аналізі.

Початок осмислення толерантності, як окремої наукової категорії, пов’язують із аналізом соціальних конфліктів, зокрема релігійних війн, що стали наслідком гострого протистояння між Римсько-католицькою церквою та рухами Реформації у XVI ст. Однією з перших цілісних концепцій цього явища можна вважати «Лист про віротерпимість» Дж. Локка, в якому автор досліджував проблеми релігійної терпимості на тлі наслідків Вестфальського миру. Дж. Локк підкреслював роль віротерпимості як чинника зміцнення державного порядку і суспільної злагоди [58].

Наукове вживання терміну «толерантність» пов’язують із Ф.- М. А. де Вольтером, який у 1763 році опублікував «Трактат про віротерпимість». Цей твір був відповіддю на чергову хвилю релігійної нетерпимості у Франції, зокрема трагедію в Тулузі. Вольтер, не засуджуючи конкретних релігій, прагнув показати, як фундаментальні цінності милосердя можуть знищуватися під впливом забобонів та фанатизму. Саме йому приписують відоме формулювання принципу толерантності: «Я не поділяю жодного з ваших переконань, але готовий віддати життя за ваше право їх висловлювати» [60, с. 58].

Сучасне трактування поняття толерантності значною мірою спирається також на працю Дж. Мілля «Про свободу», у якій толерантність постає як визнання цінності різноманіття людських переконань і стилів життя [59].

Активне дослідження феномену толерантності розгортається переважно у другій половині XX ст. На сучасному етапі ця категорія наукового знання характеризується значною кількістю підходів до її визначення. Варто відзначити, що сучасні інтерпретації поняття «толерантність» значною мірою залежать від дослідницького контексту та наукової позиції автора. Цей феномен можна розглядати як ключову умову розвитку історико-культурних процесів, як біологічно обумовлену характеристику, а також через етичну, політичну, психологічну чи педагогічну призму. Зокрема, у межах історико-еволюційного підходу толерантність виступає як механізм стабільності, що дозволяє зберігати розмаїття груп і спільнот у мінливому середовищі. В еволюційно-біологічному плані вона спирається на поняття «норми реакції», тобто допустимого спектра відповідей виду на зовнішні впливи без порушення його генетичної стабільності. Етичний підхід ґрунтується на гуманістичних засадах, підкреслюючи цінність людських відмінностей, що не суперечать єдності людського роду [23, с. 59].

Аналізуючи семантику терміну, варто згадати, що латинське слово «tolerantia» охоплює значення стійкості, витривалості, терпимості, а також припустимого відхилення. Англійське слово «tolerance» має такі відтінки змісту, як набуте уміння витримувати невизначеність, етнічна стійкість, межа витривалості людини, здатність долати стреси, конфлікти та поведінкові відхилення [51].

Докладне трактування поняття толерантності подається у статті 1 в Декларації принципів терпимості ЮНЕСКО:

1) під толерантністю розуміють повагу, прийняття та усвідомлення багатого культурного розмаїття світу, різноманітних форм самовираження і індивідуальної самобутності. Вона формується через освіту, відкритість до іншого, діалог і дотримання свободи думки, совісті та переконань. Толерантність уособлює принцип єдності в різноманітті і виступає не лише моральною

вимогою, а й політичною та юридичною необхідністю. Це основа миру і засіб переходу від культури війни до культури миру;

2) толерантність не варто сприймати як пасивну поблажливість чи поступливість. Вона є активною позицією, що ґрунтується на визнанні універсальних прав людини та основоположних свобод. При цьому толерантність не може слугувати виправданням для посягання на ці права і цінності. Її мають демонструвати як окремі люди, так і спільноти та держави;

3) бути толерантним – означає сприяти дотриманню прав людини, розвитку плюралізму (зокрема культурного), зміцненню демократії та правопорядку. Це поняття передбачає відмову від догматизму і абсолютизму на користь принципів, зафіксованих у міжнародних документах у сфері прав людини;

4) щодо дотримання прав людини толерантність не означає виправдання соціальної несправедливості або відмову від власних переконань на користь чужих. Вона передбачає, що кожна людина має право залишатися при своїх поглядах і водночас визнавати таке саме право за іншими. Це означає визнання природної різноманітності людей у їхній зовнішності, статусі, мовах та поведінці, а також їхнього права жити у мирі, зберігаючи власну індивідуальність. При цьому толерантність виключає можливість нав’язування власних поглядів іншим [16].

Змістовне визначення терміну «толерантність» подає короткий словник термінів для професійного мовлення вчителя. На загальному рівні толерантність розглядається як зменшення або відсутність реакції на певний несприятливий чинник через зниження чутливості до його впливу. У контексті індивідуального сприймання поняття окреслюється як здатність без агресії приймати думки, відмінні від власних, а також поважати особливості поведінки і способу життя інших людей. Терпимість до чужих звичаїв, почуттів, ідей і вірувань визначається необхідною умовою суспільної стабільності та єдності, особливо у спільнотах, що не є однорідними за релігійними, етнічними чи іншими соціальними характеристиками [45, с. 75–76].

Філософський енциклопедичний словник трактує термін «толерантність» як поняття, що описує доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних і групових відмінностей – релігійних, етнічних, культурних чи цивілізаційних. Крім того, толерантність подається як прояв упевненості у власних переконаннях і відчуття їхньої надійності, а також як характерна риса відкритої світоглядної позиції, яка не уникає порівняння з іншими поглядами та не боїться ідейної конкуренції [56, с. 642].

Як зазначають Т. Потапчук та М. Клепар, толерантність варто трактувати як багатогранне морально-особистісне явище, яке ґрунтується на ціннісному ставленні не лише до інших людей, а й до самого себе та довкілля. Це ставлення проявляється у здатності з розумінням і терпимістю сприймати інтереси, переконання, думки, звички та вірування інших, незалежно від їхньої національної чи релігійної належності [43].

На думку Л. Канішевської, поняття «толерантність» має виразне гуманістичне підґрунтя. Воно базується на ціннісному ставленні до інших людей, до самого себе та до довкілля. Такий підхід проявляється через гуманність, доброзичливість, терпимість і готовність до змістовної діалогічної взаємодії [21, с. 136].

У науковому доробку І. Сухопара уточнює зміст поняття «толерантність», визначаючи його як інтегровану моральну рису особистості, що ґрунтується на ціннісному ставленні до інших людей, до себе самого та до довкілля. Ця характеристика проявляється через доброзичливість, чуйність, здатність до співчуття і співпереживання, терпимість і повагу до інших незалежно від їхніх переконань, звичок, характеру, темпераменту, національної чи релігійної належності. Вона втілює прагнення до гармонії та взаєморозуміння [53].

На думку П. Сауг та Ю. Сауг, толерантність виступає «ключовим морально-практичним орієнтиром», який дозволяє інтегрувати культурно-історичний досвід в єдину систему цінностей. Вони визначають її як механізм регулювання взаємодії соціальних груп – партій, етнічних спільнот, релігійних організацій тощо, що передбачає взаємну повагу, свідому відмову від насильства

і приниження гідності. Толерантність є важливою умовою для регулювання міжособистісних взаємин, проявом морально-гуманістичних якостей учасників взаємодії та необхідним елементом, без якого нормальне існування людини і стабільний розвиток суспільства або неможливі, або набувають руйнівного характеру [50, с. 4].

Посилаючись на Декларацію принципів толерантності М. Бикова описує поняття «толерантність» як гармонійне поєднання єдності та різноманіття, підкреслюючи, що воно є не лише моральним обов'язком, а і політичною та правовою необхідністю. Толерантність виступає важливою умовою досягнення миру, стимулюючи перехід від культури конфронтації до культури миру [7, с. 117]. Авторка наголошує на актуальності виховання толерантності як важливої складової розвитку особистості сучасної людини.

У процесі аналізу літератури М. Бикова також розглядає зміст термінів «толерантність» та «інтолерантність». Зокрема, поняття інтолерантності описується як нетерпимість, агресія, відмова від компромісів і деструктивна поведінка. Таке ставлення здебільшого характеризується агресивністю та конфліктністю. Авторка виділяє десять основних форм прояву інтолерантності, що включають образи, насмішки, зневагу, упередження, забобони, негативні стереотипи, переслідування, залякування і погрози. Ці прояви особливо характерні для дитячого середовища. Крім того, М. Бикова окреслює ключові чинники розвитку інтолерантності, серед яких – мовні бар'єри, відмінності у зовнішності та характері, стереотипи і поведінкові сценарії, закладені з дитинства, а також нерозуміння різних аспектів життя людей іншої національності [7, с. 119].

У межах нашого дослідження під толерантністю ми розуміємо інтегровану моральну і соціальну якість особистості та спільноти, що виражається у свідомому, доброзичливому та шанобливому ставленні до різноманітності поглядів, культур, релігій, традицій та індивідуальних особливостей інших людей. Вона передбачає визнання права кожного на власну ідентичність і спосіб життя, готовність до діалогу та співпраці, а також відмову від насильства і

приниження гідності, як способів взаємодії.

Обґрунтовуючи теоретичні засади поняття толерантності, О. Волошина виокремлює чотири основні типи його сприймання: як прояв байдужості; як ускладнення у досягненні взаєморозуміння; як форму поблажливості; як критичний діалог, що дозволяє розширювати власний досвід. Науковиця трактує феномен толерантності як результат поваги до іншої культури, який формується через критичний діалог [9].

Вчений Г. Балл запропонував основні діалогічні універсалії толерантності – принципи побудови змістовного діалогу. До них належать:

- шанобливе ставлення до співрозмовника як до цілісної особистості та суб'єкта взаємодії;

- прийняття партнера таким, яким він є, із фокусом на його найкращі досягнення як уже виявлені, так і потенційні і на перспективи його розвитку;

- заохочення самоусвідомленої поваги партнера до себе;

- дотримання принципу згоди (конкордатності) у спілкуванні, що вимагає гнучкості та вміння структурувати власний внутрішній світ;

- ведення діалогу з урахуванням принципу толерантності, який базується на гуманістичних цінностях і розумінні складності і суперечливості довкілля [2, с. 33].

Серед ключових принципів толерантності можна виокремити такі положення:

- забезпечення рівноправності всіх народів і спільнот, що передбачає рівний доступ до соціальних ресурсів незалежно від статі, расової чи національної належності, релігійних переконань або будь-якої іншої ідентичності;

- взаємоповага, доброзичливе ставлення і терпимість до представників різних культурних, релігійних та соціальних груп;

- відкидання насилля як неприйнятного способу нав'язування ідей чи переконань;

- створення рівних умов для політичної участі всіх членів суспільства;

- правові гарантії збереження і розвитку мов і культурної самобутності національних меншин;

- можливість вільно дотримуватися традицій різних культурних спільнот;

- свобода релігійних переконань, що не порушує прав інших конфесій;

- солідарність і співпраця у розв'язанні суспільно важливих питань;

- подолання упереджень і відмову від негативних стереотипів у міжетнічних, міжрасових та гендерних відносинах [39, с. 159].

У своїй науковій праці О. Грива окреслює основні характеристики толерантної особистості, серед яких:

- уміння приймати інших людьми такими, якими вони є, і будувати взаємини на принципах згоди та взаєморозуміння;

- націленість на конструктивну взаємодію з членами суспільства;

- самостійність у судженнях, критичне та гнучке мислення, що враховує різноманіття поглядів і можливість альтернативних рішень;

- відкритість до змін, здатність сприймати нове та прагнення до інновацій [14, с. 10].

Вчений М. Андрєєв підкреслює, що толерантність не вимагає зречення власних переконань, а навпаки – передбачає активну життєву позицію та прагнення до глибокого духовного взаєморозуміння з іншими людьми [1, с. 16].

Досліджуючи структуру толерантності як особистісної характеристики, О. Орловська виокремлює три основні підсистеми. По-перше, когнітивна – охоплює знання про сутність толерантності та механізми її прояву. По-друге, емоційна – пов'язана з емоційним ставленням до інших людей, їхніх думок і почуттів. По-третє, діяльнісна – відображає готовність до соціальної поведінки, що базується на співпраці та розумінні, а також спрямованість діяльності на суспільно значущі цілі і вибір шляхів реалізації життєвих планів. Авторка підкреслює, що толерантна особистість поєднує низку характеристик, які проявляються у різних аспектах психолого-етичних взаємин: гуманність, здатність до рефлексії, свобода і відповідальність, відчуття безпеки, гнучкість мислення, самовладання, здатність до варіативності, сприйнятливість

(перцепція), емпатія та почуття гумору [38, с. 163].

Вчені Н. Олійник, Т. Білик та А. Басюк визначають низку основних критеріїв толерантності: принцип рівноправності, взаємна повага і доброзичливе ставлення, толерантність до представників різних соціальних груп, підтримка і розвиток власної культурної спадщини поряд із можливістю зберігати власну культурну ідентичність. Вони також підкреслюють важливість свободи віросповідання, здатності до співпраці та солідарності у розв'язанні спільних завдань, а також ввічливості і доброзичливості у спілкуванні з іншими [37, с. 305].

Отже, аналіз наукового дискурсу засвідчує, що поняття «толерантність» має багатогранний, міждисциплінарний характер і розглядається як важлива умова мирного співіснування людей у полікультурному суспільстві. Його зміст історично еволюціонував від ідеї релігійної терпимості як засобу подолання конфліктів до сучасного розуміння, що включає морально-етичні, правові, соціально-політичні, психологічні та педагогічні виміри. Сучасні визначення акцентують на тому, що толерантність – це не пасивна поблажливість, а свідома, активна позиція, що ґрунтується на визнанні прав людини, прийнятті різноманіття культур, звичаїв і переконань. Вона передбачає взаємоповагу, відкритість до діалогу, здатність до співпраці та відмову від насильства чи приниження гідності іншого.

Толерантність трактується як інтегрована моральна риса особистості і соціальний механізм, що регулює міжособистісні та міжгрупові відносини, запобігає конфліктам і сприяє збереженню соціальної стабільності. Це ціннісна установка, що формується через освіту, діалог, критичне мислення і розвиток емпатії.

1.2 Вікові особливості молодших школярів як основа формування толерантної поведінки

Розуміння вікових особливостей молодших школярів є важливою передумовою для ефективного виховання толерантної поведінки. Саме в цей період інтенсивно формується система моральних цінностей, розвиваються емоційна сфера, самосвідомість і здатність до соціальної взаємодії. Молодший шкільний вік характеризується підвищеною чутливістю до впливу дорослих, прагненням до співпраці, наслідуванням моделей поведінки та формуванням навичок взаєморозуміння.

Молодший шкільний вік є особливо сприятливим періодом для розвитку ціннісних орієнтацій, формування характеру та моральної поведінки дитини. Цей етап розвитку вважається сенситивним для виховання толерантності, оскільки саме зараз відбувається інтенсивний загальний розвиток: удосконалюється баланс між процесами збудження і гальмування, що формує основу самоконтролю та регуляції поведінки, активно розвивається система особистісних якостей і цінностей. Учні проявляють здатність відображати психологічні риси людей, з якими взаємодіють. Вони розвивають уміння слухати і чути співрозмовника, оцінювати власну значущість у партнерських взаєминах, беруть участь у перших спробах формування моделей поведінки, особистісних установок та вмінні відстоювати власну думку [8].

Крім того, переходячи від сімейного оточення до інших соціальних інститутів, таких як школа, гуртки тощо, дитина стикається з новими нормами, культурними цінностями і традиціями. Для цього їй необхідно навчитися доброзичливо і адекватно сприймати інших людей, коректно реагувати на незнайомі ситуації та правила, взаємодіяти в багатокультурному середовищі. Саме тому надзвичайно важливо вже з молодшого шкільного віку цілеспрямовано виховувати у дітей толерантність і терпимість у ставленні до однолітків, молодших і старших людей.

Молодший шкільний вік є періодом динамічного розвитку дитини, що

характеризується глибинними якісними змінами в різних сферах її особистості. У цей час відбувається суттєва перебудова психічних процесів і формування особистісних рис, що створює сприятливі умови для розвитку творчого потенціалу, психологічних якостей та моделей поведінки. Цей вік відзначається високою активністю, допитливістю, прагненням ставити запитання, бажанням обговорювати хід і результати власної роботи, сильною мотивацією, розвиненою уявою та наполегливістю. Ще однією важливою віковою особливістю є ініціативність дітей, що поєднується з їхньою здатністю знаходити рішення проблемних ситуацій, здійснювати вольову регуляцію власної поведінки та долати труднощі [48].

Вітчизняна дослідниця Ю. Савченко відзначає молодший шкільний вік як особливо важливий період для розвитку емоційної сфери та культури почуттів дитини. Паралельно з інтелектуальним зростанням відбувається вдосконалення роботи аналізаторних систем. Такий розвиток «апарату відчуттів» дозволяє дітям більш точно сприймати та розрізняти властивості об’єктів, природних явищ і результатів людської діяльності [47, с. 14].

Згідно з дослідженнями В. Глобчака, учні початкових класів ще не повністю опанували вмінням розуміти як власні емоції, так і почуття інших людей. Їм часто важко правильно інтерпретувати міміку та жести, що виражають певні емоційні стани, що може призводити до помилкових або некоректних реакцій. У цьому віці діти значною мірою наслідують стиль спілкування дорослих – батьків і вчителів, і через неповне розуміння почуттів їхня поведінка часто є віддзеркаленням дорослих моделей емоційного вираження [12].

Попри емоційну чутливість і яскраві реакції на події, молодші школярі поступово вчаться контролювати власні емоції. Наприклад, вони можуть свідомо стримувати сльози або приглушувати свої бажання, дотримуючись вимог учителя. Така саморегуляція інколи призводить до того, що дитина не завжди чітко усвідомлює власні емоції або навіть демонструє ті почуття, яких насправді не відчуває, що створює розрив між внутрішнім переживанням і зовнішнім його проявом [8].

Вчений Є. Карпенко підкреслює, що молодші школярі краще розуміють емоції, які виникають у знайомих життєвих обставинах, проте їм буває складно чітко вербалізувати власні переживання. Вони більш вільно виражають позитивні емоції порівняно з негативними, а також можуть плутати такі почуття, як страх і здивування. При цьому якщо діти дошкільного віку більше тяжіють до веселих образів, то молодші школярі вже починають співпереживати під час сприймання сумних або драматичних сцен [24].

Сучасні психологічні дослідження, зокрема праці О. Кочерги, свідчать про те, що учні молодших класів уже здатні диференціювати емоції та формувати когнітивні схеми для їх розпізнавання. Щодо базових емоцій, діти цього віку мають чіткі уявлення про них і можуть вербально їх описувати. Вони легко розпізнають емоційні стани в знайомих ситуаціях, а їхній емоційний словник активно поповнюється [29]. Крім того, інтенсивно розвиваються соціальні емоції, такі як довіра до інших, самолюбство, почуття відповідальності та здатність до співчуття. Під час самостійної комунікації діти досліджують різні стилі взаємодії і формують нові соціальні зв’язки. Цей вік є особливим, оскільки школярі здобувають новий досвід через спільну діяльність, взаєморозуміння та комунікацію як з однолітками, так і з дорослими в навчальному середовищі та поза його межами.

У молодших школярів формується новий рівень самосвідомості, який найточніше можна описати як «внутрішня позиція». Це означає свідоме ставлення дитини до себе самої, до інших людей, до подій і справ, яке вона здатна як вербально висловлювати, так і підтверджувати власними вчинками. Ознакою формування такої внутрішньої позиції є виокремлення у свідомості системи моральних норм, яких дитина прагне дотримуватися незалежно від обставин [37, с. 304-305].

Поділяємо думку Н. Олійник та її співавторів, що в молодшому шкільному віці відбувається інтенсивний розвиток емоційної сфери, що проявляється у здатності усвідомлювати, сприймати та аналізувати явища в довкіллі. Цьому віковому етапу властиві важливі зміни у вольовій сфері: почуття дитини стають

важливими мотивами її поведінки. Початкова школа включає дитину в нову для неї систему соціальних відносин, відмінну від попереднього досвіду. Для ефективного навчання необхідно звести ці суперечності до спільної основи через взаємодію. Поважне, ненасильницьке спілкування, гармонізація взаємин у класі та виховання толерантності сприяють розвитку співпраці серед дітей [37, с. 305].

Аналіз емоційно-емпатичного компонента толерантності дозволив окреслити низку ключових особистісних рис молодших школярів. Серед них:

- здатність позитивно сприймати та адекватно інтерпретувати інформацію, що не збігається з власними поглядами;

- уміння розуміти цінність відмінностей та відповідно реагувати на них;

- готовність визнавати легітимність інших поглядів, переконань і традицій.

- здатність емоційно співпереживати, проявляти доброзичливе і терпиме ставлення до почуттів та поведінки інших людей. Характерною рисою молодших школярів є прагнення до пізнання нового та невідомого, здобуття знань через вивчення відмінностей і вміння використовувати ці знання у власному досвіді. Крім того, учні мають розвивати здатність пристосовуватися до чужої позиції у спілкуванні та бути орієнтованими на конструктивне розв’язання конфліктних ситуацій [44].

У молодших школярів поступово закладаються основи рефлексивного мислення, що передбачає здатність усвідомлювати власні судження і вчинки, здійснювати самоаналіз. Уміння критично оцінювати свої думки і дії з боку, порівнювати їх із поведінкою інших людей сприяє формуванню усвідомленого ставлення як до себе самого, так і до оточуючих [48].

Професор Р. Павелків підкреслює, що ключовим показником розвитку моральної свідомості в молодшому шкільному віці є поява рефлексивних процесів. Завдяки їм дитина не лише сприймає довкілля, а усвідомлює власні відчуття, спостереження та пізнавальну діяльність. У цьому віці відбувається деталізація уявлень про себе, свою значущість і соціальні ролі, формується розуміння характеру взаємин з іншими людьми та усвідомлюється потреба у співпраці на основі моральних норм і правил. Молодші школярі починають

узгоджувати свій погляд з поглядами оточуючих, що сприяє формуванню якісно нових типів взаємин. Розвиток моральної рефлексії призводить до змін у структурі «Я-індивіда» та трансформацій у сфері «Я-ідентичності», що впливає на життєву позицію дитини та перебудову її свідомості та самосвідомості. Дослідження показують, що моральна самосвідомість у цьому віці має динамічний і гнучкий характер. Особливе значення у цьому процесі відіграє розвиток самооцінки: якщо самооцінка здобувача дошкільної освіти є ще не цілісною та недиференційованою, то у молодших школярів вона набуває більшої об'єктивності, рефлексивності та диференційованості [40, с. 8].

У дисертації М. Іванчук молодший шкільний вік охарактеризовано як період репродуктивної моральності. Він зазначає, що для цього віку типовим є значний розрив між суворими вимогами, які діти висувають до інших, і власною поведінкою. На думку дослідника, діти цього віку краще розуміють вчинки і мотиви інших людей, ніж власні. Тому важливим завданням дорослих є допомогти школярам виокремлювати мотиви власних дій, пояснювати їхню сутність та оцінювати правильність поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях [19].

Важливе значення у формуванні толерантності особистості має потреба дітей у спілкуванні як з однолітками, так і з дорослими. Якість взаємин безпосередньо впливає на розвиток ціннісних орієнтацій і спрямованість особистості. У молодших школярів зростає інтерес до оточуючих – їхніх вчинків, ставлень та індивідуальних рис характеру. Учні початкових класів уже вміють оцінювати моральні якості людей, формувати для себе приклади для наслідування та визначати тих, хто їм несимпатичний. Обговорення власних вчинків з іншими, розгляд морального змісту життєвих ситуацій і переживань набуває для них особливої ваги, сприяючи розвитку толерантного ставлення до інших.

У своєму дисертаційному дослідженні Т. Гурова акцентує увагу на тому, що поняття «толерантність молодшого школяра» слід розуміти як стійку особистісну характеристику. Вона проявляється у визнанні права інших на

відмінності та в здатності демонструвати доброзичливе ставлення до чужих цінностей, при цьому зберігаючи власну гідність. Дослідниця також підкреслює значення сформованих умінь встановлювати міжособистісні взаємини через діалог. У структурі толерантності особистості молодшого школяра Т. Гурова виділяє кілька взаємопов'язаних компонентів:

1) психофізіологічний – включає психологічні особливості, що пов'язані з нервовими процесами дитини;

2) мотиваційно-ціннісний – охоплює цінності, потреби і мотиви діяльності, спрямовані на подолання конфліктів та досягнення взаєморозуміння;

3) етико-комунікативний – характеризує ставлення дитини до інших у процесі спілкування;

4) емоційно-емпатійний – передбачає доброзичливе і терпиме сприймання інформації, відмінної від власних переконань, а також здатність до співпереживання;

5) когнітивний – відображає розуміння сутності толерантності, її ролі у суспільстві, розвиток гнучкості та критичного мислення;

6) поведінковий – виражається у позитивному ставленні до культурних, соціальних, релігійних, етичних та расових відмінностей;

7) рефлексивний – передбачає вміння аналізувати власні емоції, думки, висловлювання, поведінку та способи взаємодії з іншими культурами і ментальностями [15].

Отже, молодший шкільний вік виступає особливо важливим та чутливим періодом для виховання толерантної поведінки, оскільки саме в цей час відбувається інтенсивний розвиток моральної свідомості, самосвідомості, емоційної та соціальної сфер дитини. У цей віковий період діти активно засвоюють норми і правила взаємодії, формується їх здатність до рефлексії, усвідомленого сприймання себе та інших, оцінювання власних вчинків.

Молодші школярі характеризуються високою емоційною чутливістю, прагненням до спілкування і співпраці, наслідуванням моделей поведінки дорослих. Їхня взаємодія з однолітками і дорослими сприяє розвитку моральних

якостей, формуванню уявлень про соціальні ролі та значущість партнерських відносин. Саме цей вік є оптимальним для цілеспрямованого виховання толерантності як уміння поважати відмінності, співпереживати, вести діалог і конструктивно розв'язувати конфлікти.

1.3 Педагогічні умови виховання толерантності в сучасному освітньому процесі

Одним із ключових завдань Нової української школи є виховання школяра як толерантної особистості, якій властиві терпимість, емпатія, співчуття, милосердя, емоційна врівноваженість та усвідомлена соціальна активність у взаєминах з іншими людьми. Для досягнення цієї мети молодший школяр має бути залучений до толерантного середовища – простору, де панують гуманні і демократичні відносини, що ґрунтуються на взаємній повазі, розумінні та готовності сприймати різноманітність поглядів, звичаїв і традицій.

У концепції НУШ наголошується, що толерантність розглядається як фундаментальна цінність демократичного суспільства та одна з провідних рис особистості. Нова українська школа орієнтується на універсальні людські цінності, серед яких морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турботливість, шанобливе ставлення до життя, до себе та до інших) і соціально-політичні (свобода, демократія, культурна різноманітність, повага до рідної мови і культури, патріотизм), а також дотримання законів, солідарність і відповідальність [36].

Аналіз Державного стандарту початкової загальної освіти дозволяє стверджувати, що принципи толерантності пронизують низку ключових компетентностей, які він визначає. Зокрема, громадянська та соціальна компетентності описуються через здатність учнів ефективно співпрацювати з іншими для досягнення спільних результатів, запобігати конфліктам і конструктивно їх розв'язувати, знаходити компроміси; демонструвати повагу до

закону, дотримуватися прав людини та підтримувати соціально-культурне різноманіття; глибоко усвідомлювати власну національну ідентичність як основу відкритого ставлення і шанобливого сприймання культурного різноманіття інших [17].

Автор І. Батарейна підкреслює, що в умовах воєнного стану одним із головних завдань закладів загальної середньої освіти є формування у дітей системи цінностей, яка визначатиме їхні життєві орієнтири у майбутньому. За її словами, саме школи несуть відповідальність за рівень сформованості толерантності в учнів і розвиток їхньої здатності вибудовувати власну траєкторію особистісного зростання. Серед педагогічних умов виховання толерантності дослідниця виокремлює оновлення та розвиток форм учнівського самоврядування, наявність толерантних рис у самих педагогів, організацію інтерактивного навчального спілкування, впровадження у навчальний процес поетапної програми виховання толерантності. Також важливими є цілеспрямоване використання змісту різних освітніх галузей та різноманітних форм організації навчального процесу для розвитку толерантності серед учнів і створення полікультурного виховного середовища [3].

Наукова співробітниця відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Н. Бессараб пропонує виокремлювати чотири основні блоки педагогічних умов, що сприяють формуванню толерантності:

1) організаційний блок передбачає створення полікультурного освітнього середовища, інтеграцію наукових знань, емоційно-мотиваційних установок і практичних дій для розвитку міжкультурної толерантності. Він також включає розробку змісту освіти і виховання молодших школярів згідно із сучасними педагогічними підходами, організацію якісної взаємодії всіх учасників освітнього процесу та створення умов для саморозвитку дітей і формування їх прагнення до толерантних відносин із представниками різних культур;

2) методичний блок охоплює використання педагогічно обґрунтованих методів, засобів і форм навчання, розвиток професійної компетентності вчителів

та ефективне залучення кадрового потенціалу закладів загальної середньої освіти;

3) технологічний блок передбачає залучення учнів до спільної діяльності з представниками інших культур, організацію колективного обговорення проблемних ситуацій, пов’язаних із вихованням міжкультурної толерантності;

4) соціально-психологічний блок полягає у створенні позитивного соціально-психологічного клімату в школі, формуванні у дітей позитивних установок на спілкування, взаємодію та готовність проявляти толерантність до інших, а також у врахуванні психологічних особливостей учнів молодшого шкільного віку [5; 6].

Дослідниця К. Коваль визначає кілька ключових педагогічних умов для формування толерантності серед молодших школярів. Насамперед це створення емоційно безпечного освітнього середовища, що гарантує психологічний комфорт і дозволяє дітям вільно висловлювати власні думки та потреби. Також важливим є використання інтерактивних методів навчання, які стимулюють співпрацю, активність та розвиток соціальних навичок, необхідних для мирного співіснування. Окрему роль відіграє педагогічна підтримка – вчителі мають вчасно реагувати на прояви тривожності чи страху в дітей, застосовувати діагностичні інструменти і організовувати заняття для розвитку стресостійкості. Важливою умовою є особистий приклад педагога: демонструючи толерантність у своїх діях і словах, учитель формує в учнів модель поважного та емпатійного ставлення до інших. Крім того, К. Коваль наголошує на необхідності активної взаємодії з батьками для узгодження сімейного та шкільного виховання, а також на врахуванні культурного і соціального контексту учнів, щоб забезпечити інклюзивне середовище без дискримінації та стигматизації [27, с. 395–397].

Аналізуючи педагогічні умови виховання толерантності, О. Волошина та О. Столяренко, акцентують увагу на важливості діалогічного підходу у виховному процесі, формуванні позитивного ставлення до себе та інших людей, а також розвитку емпатії та асертивності [10, с. 12; 52, с. 18].

Своєю чергою, М. Горват підкреслює роль інтерактивного педагогічного

спілкування як ключової педагогічної умови формування толерантності здобувачів освіти. Він також відзначає ефективність таких заходів, як упровадження поетапних програм виховання толерантності та цілеспрямоване використання змісту освітніх дисциплін і форм організації навчально-виховної роботи [13].

Вчена Т. Мотуз серед результативних педагогічних умов виділяє створення полікультурного виховного середовища з урахуванням різноманіття, розвиток учнівського самоврядування, удосконалення комунікативних і кооперативних навичок учнів, інтерактивне спілкування, наявність толерантних рис у педагога, формування довірливих і відкритих взаємин між учителем і учнем, а також поетапне впровадження програм виховання толерантності і активне залучення змісту освітніх галузей та різних організаційних форм навчально-виховного процесу [34, с. 100].

Кілька важливих педагогічних умов для успішного формування толерантності серед молодших школярів визначає і С. Заруцька. Вона підкреслює значення виховання здатності помічати та розуміти відмінності інших людей і сприймати ці відмінності як цінність. Важливо також забезпечувати суб’єкт-суб’єктну взаємодію між педагогами та учнями, за якої дитину визнають активним учасником процесу, здатним змінювати власне ставлення до світу та поважати інших. До ключових педагогічних умов дослідниця відносить розвиток навичок самоаналізу, емпатії, адекватної самооцінки та створення атмосфери довіри, підтримки, ситуації успіху, що сприяють саморозкриттю та особистісному розвитку кожного учня [18, с. 31].

Особливе значення у цьому віці мають взаємини з однолітками, які відкривають додаткові можливості для виховання. Для психологічного комфорту дитині важливо відчувати підтримку та схвалення з боку однолітків. Тому варто формувати у дітей розуміння цінності колективу, розвивати вміння співпрацювати, виконувати спільні завдання та враховувати громадську думку навіть у разі розбіжностей із власною позицією.

Як наголошує І. Казанжи, у вихованні толерантності важливо залучати

увесь клас до спільної діяльності під час підготовки і проведення виховних заходів, стимулювати активність учнів у спілкуванні та співпраці. Також слід ретельно планувати і організовувати ці заходи, робити їх змістовними і цікавими, емоційно значущими, художньо якісними, що підвищує самооцінку учнів і сприяє формуванню толерантної поведінки у спілкуванні та спільній діяльності [20, с. 9].

Як зазначає дослідниця Г. Коберник, важливою педагогічною умовою підвищення ефективності формування толерантних взаємин серед молодших школярів є дотримання низки принципів. Зокрема, йдеться про демократизацію шкільного середовища, розвиток самостійності, терпимості, стриманості, поваги до інших поглядів, а також виховання критичного мислення, ініціативності, свободи вибору та відповідальності через оновлення форм учнівського самоврядування. Вона підкреслює також значення особистісно орієнтованого підходу у вихованні та необхідність формувати в дітей потребу в емоційному контакті, розумінні інших, повазі до гідності людини і розвитку самоповаги [25].

На переконання Л. Канішевської, однією з ключових передумов формування толерантності в молодших школярів є високий рівень професійної компетентності педагога. Дослідниця зазначає, що вчитель має не лише добре знати педагогіку і психологію, а й уміти створювати безпечне та доброзичливе середовище, яке сприятиме розвитку толерантних установок у дітей молодшого шкільного віку. Особливу роль при цьому відіграють розвинені навички спілкування, емоційна чуйність, уміння уважно слухати та підтримувати учнів у непростих обставинах. Саме ці якості допомагають формувати у здобувачів освіти повагу до різноманітності, розвивати здатність до емпатії та взаєморозуміння. Учитель, який власним прикладом демонструє такі риси, здатний не тільки передавати знання, а і впливати на морально-етичний розвиток особистості дитини [21; 22].

Аналізуючи критерії та показники сформованості толерантності у молодших школярів, Я. Бережна та С. Кубіцький підкреслюють важливість принципу «батьки + діти + вчитель» як основи цього процесу. На їхню думку,

для ефективного виховання толерантності необхідна системна взаємодія між родиною та школою. Порушення такої співпраці може призвести до ослаблення зв'язків між дорослими і дітьми та зростання конфліктності у взаєминах [4, с. 8].

Дослідники Х. Сайко та К. Островська визначають кілька ключових напрямів виховання толерантності у молодших школярів. Насамперед вони акцентують на ознайомленні дітей із принципами поваги до гідності кожної людини без винятку. Важливо також формувати в учнів розуміння того, що кожна особистість є унікальною та неповторною, а, отже, потрібно виховувати повагу до людей, які відрізняються за фізичними чи психологічними характеристиками. Ще одним напрямом є усвідомлення дітьми ідеї взаємодоповнюваності як основної цінності відмінностей, тобто розуміння того, що відмінності між людьми є їхньою унікальною рисою і цінним даром. Також автори підкреслюють необхідність розвитку в дітей принципів взаємоповаги та взаємодопомоги, що проявляється у здатності працювати в команді, спільно розв'язувати проблеми та ефективно розподіляти обов'язки під час колективної діяльності [49, с. 43].

Проте самих лише педагогічних умов для ефективного виховання толерантності недостатньо. Успішність цього процесу значною мірою визначається правильним вибором виховних методів, які мають впливати на різні аспекти розвитку особистості.

На думку Т. Мотуз, серед найдієвіших методів виховання толерантності варто виділити ті, що орієнтовані на особистість дитини, ґрунтуються на діалогічному спілкуванні, стимулюють рефлексію, вирізняються емоційною насиченістю та створюють умови для моделювання та імітації життєвих ситуацій [34, с. 101].

Обираючи методи та форми виховання толерантності серед молодших школярів, важливо пам'ятати, що під час занять доцільно систематично поєднувати елементи гри з бесідами, розповідями, практичними діями та спостереженнями. Інформація, подана в ігровій формі, сприймається дітьми легше і запам'ятовується швидше. Саме завдяки грі абстрактне поняття

«толерантність» поступово набуває для дитини конкретного змісту. Це обґрунтовує доцільність використання рольових ігор, створення спеціальних ігрових ситуацій і проведення занять у форматі гри.

Автори В. Тернопільська, О. Максимова, Н. Рудницька та І. Коновальчук рекомендують активно використовувати казку як педагогічний інструмент, оскільки цей жанр найбільше відповідає природі дитини та її внутрішнім потребам. Особливий акцент робиться на розвитку в учнів уміння ставити себе на місце персонажів, сприймати події їхніми очима. Автори підкреслюють значення ретельного добору казок, які спонукають дітей співпереживати чужому болю та задумуватися над власною поведінкою. Вони також радять пропонувати школярам створювати власні казки на задану тему з позитивним завершенням. Це дає можливість дітям будувати сюжет із послідовними діями для досягнення успішної взаємодії, у процесі якої риси толерантності формуються через цілеспрямований вплив на емоційно-чуттєву та діяльнісну сфери молодших школярів [54].

Як зазначає І. Резніченко, до традиційних методів формування толерантності можна віднести такі підходи, як етичні бесіди, проведення дискусій і колективних обговорень, використання прикладу як виховного засобу, рольові ігри, ситуативні вправи, організацію спільної творчої діяльності, а також застосування методів заохочення і елементів змагання [46].

Отже, ефективність виховання толерантності у молодших школярів забезпечується комплексом педагогічних умов, серед яких створення полікультурного та емоційно безпечного освітнього середовища; розвиток інтерактивного спілкування та учнівського самоврядування; особистий приклад педагога; тісна співпраця школи і родини; формування позитивного соціально-психологічного клімату; системне використання ігрових, дискусійних, творчих і діалогічних методів навчання. Педагогічні умови охоплюють організаційний, методичний, технологічний і соціально-психологічний рівні, а їхня взаємодія забезпечує не лише формування емпатії, терпимості і поваги до різноманіття, а й розвиток громадянських і соціальних компетентностей учнів.

РОЗДІЛ 2
ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ 4 КЛАСУ

2.1 Стан сформованості толерантності в учнів 4 класу

Молодший шкільний вік є важливим етапом розвитку особистості, під час якого формуються базові соціальні навички, моральні орієнтири та ставлення до інших людей. Однією з ключових якостей, необхідних для успішної взаємодії в сучасному полікультурному суспільстві, є толерантність – здатність приймати відмінності, поважати права і гідність кожної особистості. У молодшому шкільному віці учні тільки починають усвідомлювати значення таких понять, як «повага», «співчуття», «рівність», тому саме в цей період надзвичайно важливо створити умови для розвитку толерантного ставлення до оточення.

Експериментальне дослідження з виховання толерантності в учнів 4 класу було проведено на базі Запорізької гімназії № 110 Запорізької міської ради. У дослідженні взяли участь 54 учні 4 класу. Досліджувані були розділені на дві групи по 27 учнів у кожній: експериментальну групу – 4-А клас та контрольну – 4-Б клас.

Дослідно-експериментальна робота з виховання толерантності в учнів 4 класу тривала з лютого по травень 2025 року і була реалізована в три етапи послідовні етапи:

1) констатувальний етап (лютий 2025 року). Метою цього етапу було виявлення рівня сформованості толерантності в учнів 4 класу. На даному етапі було:

- визначено критерії, показники та рівні діагностування толерантності у здобувачів початкової освіти, підібрано відповідні методики для діагностики рівня толерантності;

- проведено діагностування в обох групах – експериментальній (4-А клас)

та контрольній (4-Б клас);

- проаналізовано результати з констатувального етапу. Отримані результати засвідчили необхідність педагогічного впливу для підвищення рівня толерантності та стали основою для побудови цілісної програми формувального етапу;

2) формувальний етап (березень-травень 2025 року). На цьому етапі в експериментальній групі було реалізовано концептуальну модель педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу. У процесі впровадження педагогічних умов з виховання толерантності було: створено емоційно безпечне освітнє середовище, забезпечено позитивну педагогічну взаємодію, дітей заохочували до вільного вираження думок, моделювання ситуацій морального вибору; проведено інтерактивні заняття, рольові ігри, групові обговорення, спрямовані на розвиток емпатії, співпереживання, навичок конструктивної взаємодії; забезпечено інтеграцію виховного змісту на уроках літературного читання, ЯДС та інших навчальних дисциплінах. Контрольна група (4-Б клас) продовжувала навчання за традиційною освітньою програмою;

3) контрольний етап (травень 2025 року). Цей етап мав на меті оцінити ефективність проведеної формувальної роботи. Для цього:

- повторно застосовувалися ті ж самі методики діагностики, що й на констатувальному етапі;

- порівнювалися отримані результати в експериментальній і контрольній групах;

- визначалася динаміка змін в рівнях сформованості толерантності. Результати контрольного етапу дозволили зробити висновки щодо доцільності та ефективності запропонованих педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу.

Дослідно-експериментальна робота була побудована на системному підході, що охоплював виявлення актуального стану, впровадження цілеспрямованого педагогічного впливу та оцінювання його ефективності. Це

дозволило обґрунтовано підійти до розв'язання проблеми виховання толерантності в молодших школярів у реаліях сучасного освітнього процесу.

Метою констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи було вивчення стану сформованості толерантності в учнів 4 класу.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі завдання:

- визначити та обґрунтувати критерії, показники та рівні розвитку толерантності в учнів 4 класу;

- дібрати діагностичні методики і завдання, для визначення стану сформованості толерантності в учнів 4 класу з урахуванням визначених критеріїв та показників;

- провести діагностику стану сформованості толерантності в учнів 4 класу;

- провести кількісний та якісний аналіз результатів з констатувального етапу дослідження та визначити рівні сформованості толерантності в учнів 4 класу.

Для визначення стану сформованості толерантності в учнів 4 класу було визначено такі критерії: мотиваційно-ціннісний, емоційно-когнітивний та діяльнісно рефлексивний, показники сформованості яких представлено в табл. 2.1.

Таблиця 2.1 – Критерії і показники діагностики педагогічних умов толерантності в учнів 4 класу

Критерій	Показник
Мотиваційно-ціннісний	базується на аналізі мотиваційних установок і етико-комунікативної складової в структурі особистості дитини. Цей критерій охоплює прагнення дитини свідомо регулювати свою поведінку, орієнтуючись на принципи терпимості, та проявляти толерантне ставлення під час співпраці з однолітками. Крім того, він відображає зацікавленість у нових формах комунікації та відкритість до конструктивної міжкультурної взаємодії

Продовження таблиці 2.1

Емоційно-когнітивний	учні повинні мати сформовану етнічну ідентичність, знати ключові риси, звичаї та традиції свого народу, а також розуміти зміст понять «толерантність» та «інтолерантність». Крім цього, важливо, щоб вони мали уявлення про національну, етнічну та релігійну різноманітність світу, вміли розрізняти культурні відмінності та зберігали емоційно позитивне ставлення до представників інших культур. Цей критерій передбачає наявність у дитини як певного обсягу знань, так і позитивної емоційної установки щодо спілкування з носіями інших культурних традицій
Діяльнісно-рефлексивний	ґрунтується на поведінковій і рефлексивній компонентах толерантності, визначає готовність молодшого школяра до практичного втілення принципів взаєморозуміння та терпимості в щоденній діяльності. Цей критерій проявляється у здатності дітей налагоджувати конструктивний діалог, ефективно розв’язувати конфліктні ситуації з однолітками, збагачувати особистий досвід міжкультурної взаємодії, а також у вмінні оцінювати власні емоції, дії та висловлювання в процесі спілкування з представниками інших культур

Узагальнивши визначені критерії діагностики толерантності молодших школярів, доцільно виділити основні аспекти для ґрунтовного вивчення рівнів її сформованості:

- високий рівень сформованості толерантності характеризується тим, що учні чітко усвідомлюють свою етнічну приналежність, володіють системними знаннями про традиції, звичаї і культурні особливості народів, які проживають у Запорізькому регіоні. Вони мають чіткі уявлення про сутність понять «толерантність» та «інтолерантність», уміють розпізнавати їхні прояви в реальних ситуаціях спілкування. Учні відкриті до взаємодії з носіями інших

культурних традицій, демонструють повагу, чуйність, емоційну врівноваженість та здатність враховувати думку іншого. Вони вміють підтримувати конструктивний діалог, прагнуть до спільного розв'язання конфліктів, ініціативні у пошуку варіативних рішень проблемних ситуацій, проявляють зацікавленість до спілкування з іншими людьми незалежно від їхніх культурних відмінностей. Спостерігається сформованість навичок саморефлексії: учні здатні осмислювати і аналізувати власні дії, емоції та висловлювання;

- достатній рівень визначається наявністю загальних уявлень про свою національну ідентичність та культурні особливості народів Запорізького краю. Учні знають про існування проявів толерантної та інтолерантної поведінки, проте їх розуміння часто фрагментарне. Позитивне ставлення до представників інших культур виявляється ситуативно та залежить від зовнішніх обставин. В учнів спостерігається дещо нестійке визнання інших поглядів, а толерантна поведінка може мати поверхневий характер. У розв'язанні конфліктів діти не завжди проявляють креативність і самостійність, схильні покладатися на думку оточення. Рівень рефлексії нестабільний – оцінка власних дій часто залежить від схвалення з боку дорослих або однолітків;

- середній рівень характеризується обмеженим обсягом знань про культурні традиції власного народу та недостатнім розумінням культурного розмаїття. Учні здебільшого ототожнюють толерантність з категоріями «добре» і «погано», не можуть чітко ідентифікувати її конкретні прояви. У ситуаціях спілкування з представниками інших культур можуть проявляти нерозуміння, недовіру або навіть уникнення взаємодії. Їхня поведінка частіше зумовлюється прагненням пристосуватися, а не бажанням досягти порозуміння. Відсутнє вміння знаходити компроміс або альтернативні шляхи розв'язання конфліктів. Емоційні реакції бувають імпульсивними, у висловлюваннях можуть проявлятися упередження або стереотипні судження. Учні демонструють низький рівень самоконтролю, мають труднощі з осмисленням власних емоцій і дій у ситуаціях культурної взаємодії;

- низький рівень свідчить про майже повну відсутність знань про етнічну чи національну приналежність, культурні особливості свого краю. Учні не розрізняють поняття «толерантність» та «інтолерантність», не проявляють бажання пізнавати інші культури. У поведінці спостерігається емоційне неприйняття всього «іншого», упереджене ставлення до представників інших традицій та переконань. Такі діти не схильні до діалогу чи компромісу, схильні до агресивних форм взаємодії, вперто відстоюють навіть хибні судження, не визнають права іншого та відмінну думку. Вони не проявляють зацікавленості у новому досвіді, часто демонструють егоцентризм і небажання співпрацювати. Конфлікти зазвичай намагаються розв'язати шляхом конфронтації, а не діалогу, у них відсутні навички рефлексії та аналізу власної поведінки.

З метою оцінки рівня сформованості толерантності в учнів 4 класу було дібрано комплекс діагностичних завдань, серед яких ключове місце посіло завдання «Завершення речень» (додаток А). Це завдання дало змогу здійснити комплексну діагностику проявів толерантної поведінки за трьома основними критеріями: мотиваційно-ціннісним, емоційно-когнітивним та діяльнісно-рефлексивним. Крім базового діагностичного інструментарію, було використано низку спеціалізованих завдань, орієнтованих на глибше вивчення кожного критерію окремо. Так, для визначення рівня сформованості емоційно-когнітивного компонента були використані завдання «Обізнаність у традиціях людей, які тебе оточують» та «Взаємодопомога і співчуття», які дозволили оцінити знання учнів про культурну різноманітність та їх емоційне ставлення до представників інших традицій. Оцінювання здійснювали таким чином:

Діагностика мотиваційно-ціннісного критерію здійснювалася за допомогою таких завдань, як «Я толерантний, якщо я…», «Ланцюжок» і «Дерево дружби народів». Вони були спрямовані на виявлення мотиваційних настанов учнів щодо спілкування з людьми різних національностей, рівень сформованості цінностей гуманізму, поваги та прийняття.

Що стосується діяльнісно-рефлексивного критерію, то для його діагностики були використані завдання «Живий зв'язок» і «Давай пограємо».

Вони дали змогу виявити рівень готовності молодших школярів до конструктивної взаємодії, розв'язання конфліктних ситуацій у міжкультурному середовищі, а також здатність до самоаналізу власних дій, емоцій та висловлювань.

Для оцінювання загального рівня сформованості толерантності у молодших школярів було розроблено чітку систему підрахунку балів, яка охоплює три основні критерії: мотиваційно-ціннісний, емоційно-когнітивний та діяльнісно-рефлексивний. Центральним діагностичним інструментом стало завдання «Заверши речення», яке включає 30 пунктів і дозволяє комплексно оцінити прояви толерантної поведінки за всіма трьома критеріями. Крім того, застосовувались сім додаткових завдань: емоційно-когнітивний (завдання №2, 3), мотиваційно-ціннісний (завдання №4, 5, 6) та діяльнісно-рефлексивний (завдання №7, 8).

Кожне завдання оцінювалося за чотирибальною шкалою: 3 бали – високий рівень (відповіді свідомі, логічні, емоційно позитивні, із виявом рефлексії); 2 бали – достатній рівень (загалом правильні відповіді, проте з певною непослідовністю або поверховістю), 1 бал – середній рівень (відповіді формальні, шаблонні, з нечітким розумінням змісту), 0 балів – низький рівень (відсутність відповіді або вираження інтолерантних, агресивних чи замкнених позицій).

Максимальна кількість балів за завдання «Заверши речення» становить 90 (30 завдань по 3 бали), а за додаткові 7 завдань – 21 бал (7 × 3 бали). Отже, загальна сума балів для оцінювання рівня сформованості толерантності становить 111 балів. На основі отриманих результатів виокремлено чотири рівні сформованості толерантності. Високий рівень відповідає 88-111 балам, достатній рівень – 66-87 балів, середній рівень – 45-65 балів, низький рівень – 0-44 балів. Така система оцінювання забезпечує комплексне уявлення про сформованість толерантної поведінки в молодших школярів та дозволяє здійснювати як кількісний, так і якісний аналіз рівнів сформованості толерантності.

Розглянемо результати діагностики педагогічних умов толерантності молодших школярів за кожним діагностичним критерієм. На рис. 2.1 представлено результати діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за мотиваційно-ціннісним критерієм.

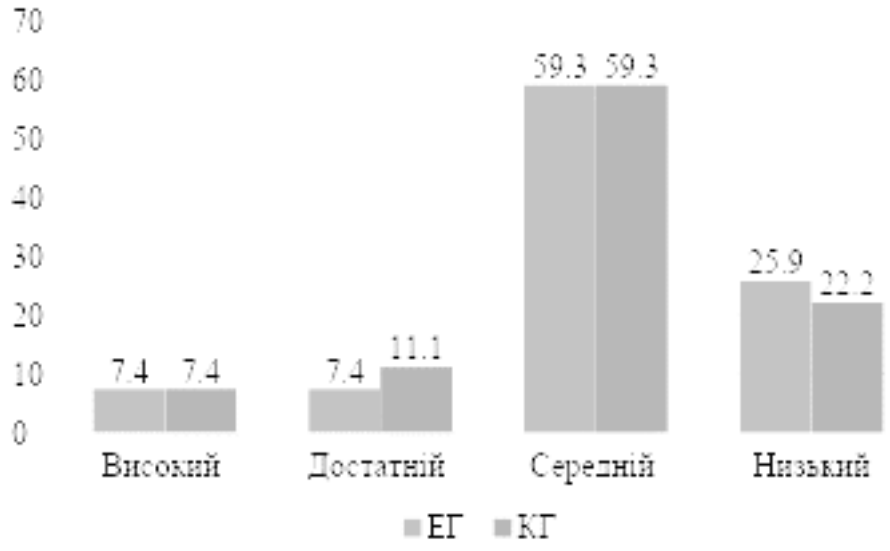

Рисунок 2.1 – Результати діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за мотиваційно-ціннісним критерієм, %

Високий рівень зафіксовано лише у 7,4% учнів обох груп, що свідчить про недостатню кількість учнів, які мають стійку мотивацію до прийняття відмінностей, позитивно налаштовані на міжкультурне спілкування та здатні усвідомлено регулювати власну поведінку у дусі толерантності.

Достатній рівень виявлено у 7,4% учнів експериментальної групи та у 11,1% учнів контрольної. Це свідчить про наявність у частини учнів елементів толерантного ставлення, сформованих переважно на основі ситуативного досвіду або зовнішніх мотивів, які не завжди підкріплюються особистими переконаннями.

Найбільша кількість учнів як в ЕГ, так і в КГ – 59,3% продемонстрували середній рівень сформованості толерантності за мотиваційно-ціннісним критерієм. Такий результат свідчить про переважно формальне або поверхневе розуміння цінностей толерантності, недостатню внутрішню мотивацію до взаємодії з представниками інших національностей і обмежене осмислення

необхідності поважного ставлення до «іншого».

Низький рівень виявлено у 25,9% учнів експериментальної групи та 22,2% у контрольній. Це вказує на певну кількість дітей, які проявляють байдужість або навіть негативне ставлення до культурного розмаїття, не проявляють інтересу до співпраці в колективі з представниками інших культур та не мають сформованої ціннісної основи для толерантної взаємодії. Можна зробити висновок, що на констатувальному етапі дослідження рівень сформованості мотиваційно-ціннісного компонента толерантності є переважно середнім у більшості учнів обох груп.

На рис. 2.2 представлено результати діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за емоційно-когнітивним критерієм.

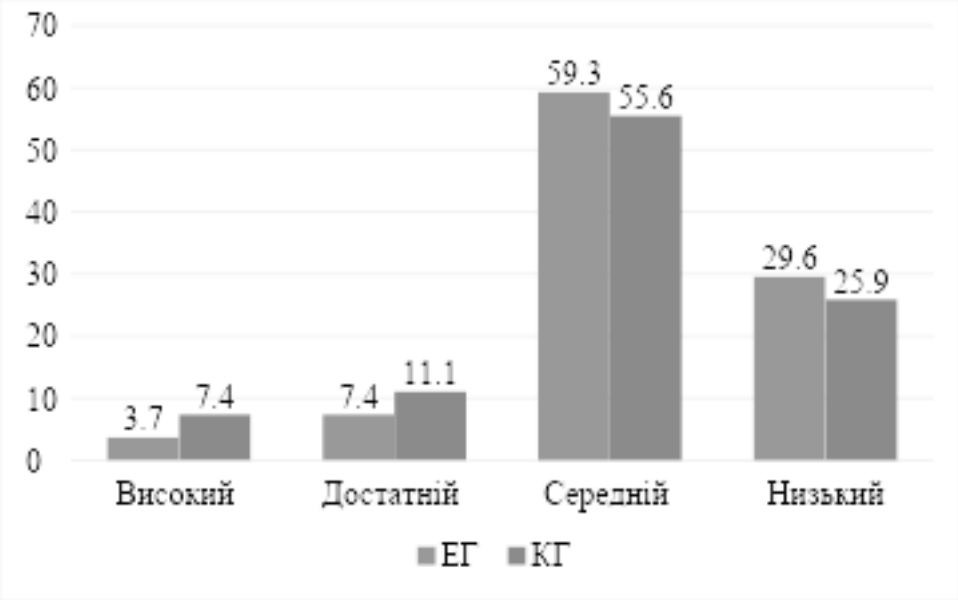

Рисунок 2.2 – Результати діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за емоційно-когнітивним критерієм, %

Результати, отримані на констатувальному етапі в експериментальній і контрольній групі, свідчать про переважання середнього рівня сформованості емоційно-когнітивного компонента толерантності у більшості молодших школярів. Так, у 59,3% учнів експериментальної групи і у 55,6% контрольної зафіксовано середній рівень. Це означає, що більшість дітей мають лише базові або фрагментарні знання про культурні відмінності, поверхнево розуміють суть

толерантної поведінки та демонструють емоційно нейтральне або непослідовне ставлення до представників інших національностей і традицій.

Високий рівень сформованості толерантності за емоційно-когнітивним критерієм було виявлено лише у 3,7% учнів експериментальної групи та у 7,4% учнів контрольної групи. Ці показники свідчать про вкрай обмежену кількість дітей, які володіють системними знаннями про різні культури, здатні до глибокого розуміння міжкультурних відмінностей, активно проявляють емпатію, доброзичливість та позитивне емоційне ставлення до «іншого». Такий результат засвідчує потребу в цілеспрямованій роботі з формування не лише когнітивної, а й емоційної сфери у контексті міжкультурної взаємодії.

Достатній рівень діагностовано у 7,4% учнів ЕГ та 11,1% КГ, що також є незначним показником. Це свідчить про наявність у цих дітей загального уявлення про національне розмаїття та про окремі толерантні установки, які ще не стали частиною їхнього емоційного досвіду чи поведінкових моделей.

Водночас низький рівень сформованості толерантності за емоційно-когнітивним критерієм простежується у 29,6% учнів експериментальної групи та 25,9% контрольної, що свідчить про значну кількість дітей, які не лише недостатньо обізнані у питаннях культурного розмаїття, а й не проявляють зацікавленості, емоційного прийняття або емпатії у взаємодії з представниками інших національностей. У їхньому світогляді переважають або байдужість до «іншого», або стійкі упередження, що створює серйозний бар’єр для формування повноцінної толерантної поведінки.

Результати сформованості толерантності за емоційно-когнітивним критерієм свідчать про те, що на констатувальному етапі дослідження у більшості учнів як експериментальної, так і контрольної групи переважає середній та низький рівень емоційно-когнітивної сформованості толерантності, тоді як кількість учнів із високим або достатнім рівнем залишається вкрай низькою.

На рис. 2.3 представлено результати діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за діяльнісно рефлексивним критерієм.

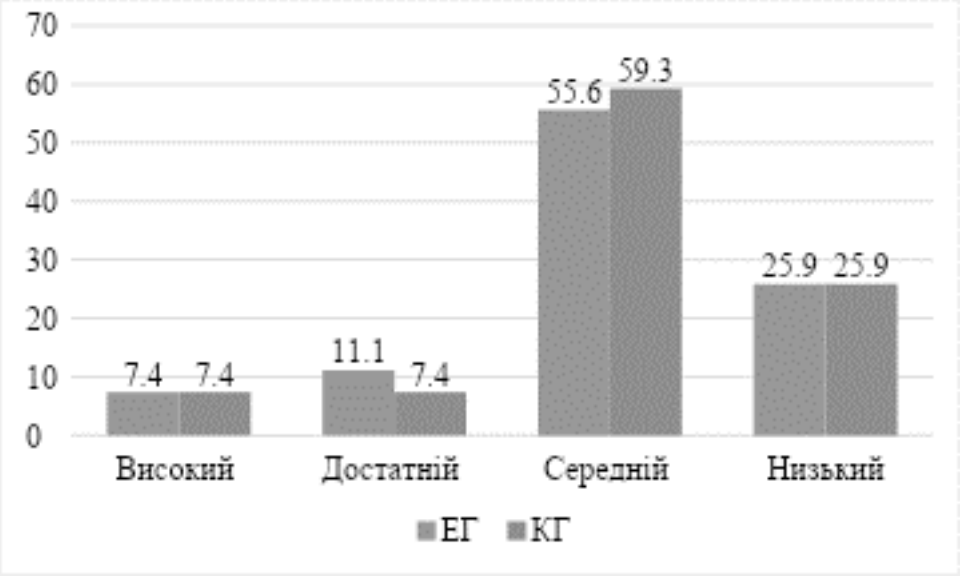

Рисунок 2.3 – Результати діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за діяльнісно рефлексивним критерієм, %

За результатами констатувального етапу дослідження, у більшості учнів як експериментальної (55,6%), так і контрольної групи (59,3%) виявлено середній рівень сформованості діяльнісно-рефлексивного компонента толерантності. Це свідчить про наявність в учнів елементарних навичок співпраці, вміння дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки у колективі, однак ці прояви є нестійкими, ситуативними і не завжди супроводжуються свідомим самоконтролем та рефлексією.

Високий рівень сформованості за цим критерієм зафіксовано лише у 7,4% учнів обох груп, що вказує на вкрай незначну кількість дітей, які демонструють цілісне засвоєння толерантної поведінки, активно включаються до колективної діяльності, уникають конфліктів, уміють конструктивно розв’язувати складні ситуації спілкування та здатні до самоаналізу своїх вчинків і емоцій.

Достатній рівень виявлено у 11,1% учнів експериментальної групи та лише у 7,4% контрольної групи, що може свідчити про певні відмінності в особистісному розвитку та попередньому досвіді дітей. Учні з достатнім рівнем зазвичай орієнтуються на взаєморозуміння у спілкуванні, проявляють готовність до співпраці та частково усвідомлюють важливість власної поведінки для збереження позитивного психологічного клімату в колективі.

Водночас, 25,9% учнів обох груп продемонстрували низький рівень сформованості толерантності за діяльнісно-рефлексивним критерієм, що є свідченням відсутності сформованих навичок толерантної взаємодії, труднощів у налагодженні комунікації, схильності до конфліктів або емоційної нестійкості у спілкуванні. Ці учні не проявляють ініціативи в груповій роботі, їм важко оцінити власну поведінку або змінити її згідно із нормами соціальної взаємодії.

Результати діагностики толерантності за діяльнісно-рефлексивним критерієм вказують на те, що у значної кількості молодших школярів рівень сформованості діяльнісно-рефлексивного компонента толерантності залишається середнім або низьким. Це підкреслює необхідність подальшої педагогічної роботи, спрямованої на розвиток практичних навичок конструктивного спілкування, вміння слухати, співпрацювати, рефлексувати та приймати інші погляди, що є невід'ємною складовою формування толерантної особистості в умовах сучасного суспільства.

За результатами діагностики, проведеної за всіма визначеними критеріями – мотиваційно-ціннісним, емоційно-когнітивним і діяльнісно-рефлексивним було сформовано цілісне уявлення про загальний рівень сформованості толерантності учнів 4 класу (рис. 2.4).

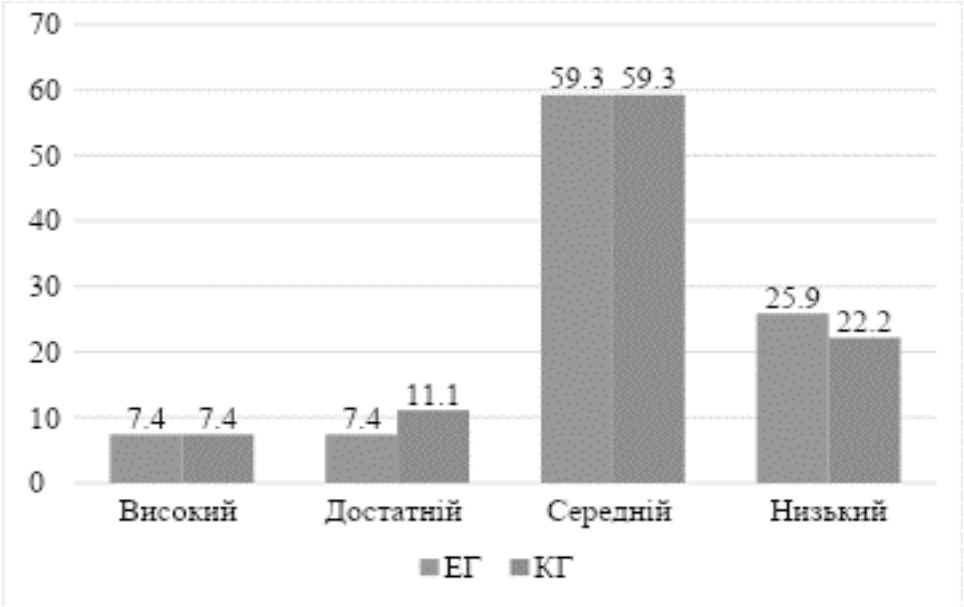

Рисунок 2.4 – Результати діагностики педагогічних умов толерантності в учнів 4 класу, %

Отримані дані в експериментальній і контрольній групах до початку формувального етапу демонструють переважання середнього рівня сформованості толерантності, що свідчить про загальну тенденцію до недостатнього розвитку цієї якості у молодших школярів без спеціальної педагогічної підтримки. Зокрема, у 59,3% учнів обох груп було зафіксовано середній рівень сформованості толерантності. Це свідчить про те, що більшість молодших школярів володіють лише фрагментарними знаннями про сутність толерантності, частково приймають ідеї поваги до інших, але не мають достатньо стійких переконань або сформованих поведінкових навичок для послідовного толерантного ставлення до представників інших культур чи соціальних груп. Їхня поведінка зазвичай ситуативна, вони потребують підтримки з боку дорослих і частіше діють за зовнішніми зразками, а не з внутрішнього переконання.

Високий рівень сформованості толерантності виявлено лише у 7,4% учнів обох груп, що вказує на вкрай обмежену кількість дітей, які усвідомлено сприймають і підтримують принципи толерантної взаємодії, проявляють емоційну відкритість, рефлексивність, готовність до співпраці та прийняття відмінностей інших людей.

Достатній рівень сформованості толерантності продемонстрували 7,4% учнів експериментальної групи та 11,1% учнів контрольної, що також є низьким показником. Це свідчить про наявність у частини дітей окремих позитивних установок та емоційно прийнятного ставлення до представників інших культур, але ці прояви ще не мають системного характеру і залежать переважно від зовнішніх обставин.

Значна кількість дітей – 25,9% учнів експериментальної групи та 22,2% контрольної продемонстрували низький рівень загальної сформованості толерантності, що свідчить про наявність у цих дітей байдужості, емоційної відстороненості або навіть негативного ставлення до представників «інших», а також про несформованість навичок конструктивної взаємодії та відсутність внутрішньої мотивації до співпраці.

Отже, результати констатувального етапу дослідження демонструють, що у більшості учнів 4 класу толерантність сформована на середньому або низькому рівні, що вказує на недостатність ціннісного ставлення до культурного розмаїття, емпатії, здатності до саморегуляції та рефлексії, які є ключовими ознаками толерантної особистості. Це обґрунтовує необхідність цілеспрямованої педагогічної діяльності, спрямованої на виховання толерантності в сучасному освітньому процесі.

2.2 Особливості реалізації концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі

У сучасних умовах трансформації суспільства, коли особливого значення набуває збереження соціальної єдності, миру та взаєморозуміння, надзвичайно важливо формувати в молодшому шкільному віці толерантність, як базову якість особистості. Початкова школа виступає тим освітнім простором, у якому закладаються основи моральної культури, ціннісного ставлення до інших, уміння співпрацювати та приймати інших. У цьому контексті розробка та реалізація концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності стає необхідною передумовою успішного процесу виховання толерантності в учнів 4 класу.

Мета формувального етапу дослідження – розробка, обґрунтування та упровадження концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв’язати наступні завдання:

- розробити та обґрунтувати концептуальну модель педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі;

- організувати педагогічну взаємодію вчителя і учнів на засадах гуманістичного підходу, діалогу, співпраці, з урахуванням вікових особливостей молодших школярів;

- упровадити інтерактивні методи та прийоми навчання, що стимулюють розвиток емпатії, доброзичливого ставлення до інших, навичок ненасильницької комунікації та міжособистісної взаємодії;

- формувати в учнів ціннісне ставлення до інших, повагу до культурного, національного, індивідуального розмаїття через включення в навчальний процес змісту, орієнтованого на ідеї толерантності;

- забезпечити педагогічний супровід та рефлексію проявів толерантної поведінки молодших школярів.

На рис. 2.5 представлено концептуальну модель педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі, яка відображає системний підхід до формування цієї ключової соціальної та моральної якості. Модель ґрунтується на узгодженні стратегічних орієнтирів, принципів, конкретних кроків та очікуваних результатів, що взаємопов'язані між собою і утворюють цілісну систему педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу.

Стратегічні орієнтири у вихованні толерантності в учнів 4 класу визначають основні напрями педагогічної діяльності та задають загальний вектор організації освітнього процесу. Гуманістична взаємодія вчителя й учнів передбачає побудову навчально-виховних відносин на основі довіри, поваги, співпраці та визнання цінності кожної дитини. Застосування інтерактивних методів (групові та парні форми роботи, рольові ігри, дискусії, вправи на співпрацю) сприяє активному залученню дітей до навчального процесу, формує вміння слухати одне одного, домовлятися та конструктивно вирішувати конфлікти. Інтеграція змісту навчання з ідеями толерантності означає системне включення у програми різних предметів завдань і прикладів, що розкривають значення поваги до інших, культурного розмаїття, доброзичливості і взаємодопомоги. Розвиток рефлексії у молодших школярів допомагає усвідомлювати власні вчинки, аналізувати почуття і потреби інших, робити морально-вольовий вибір на користь співпраці та поваги. У сукупності ці орієнтири створюють фундамент для цілеспрямованого формування

толерантності як однієї з базових якостей особистості школяра.

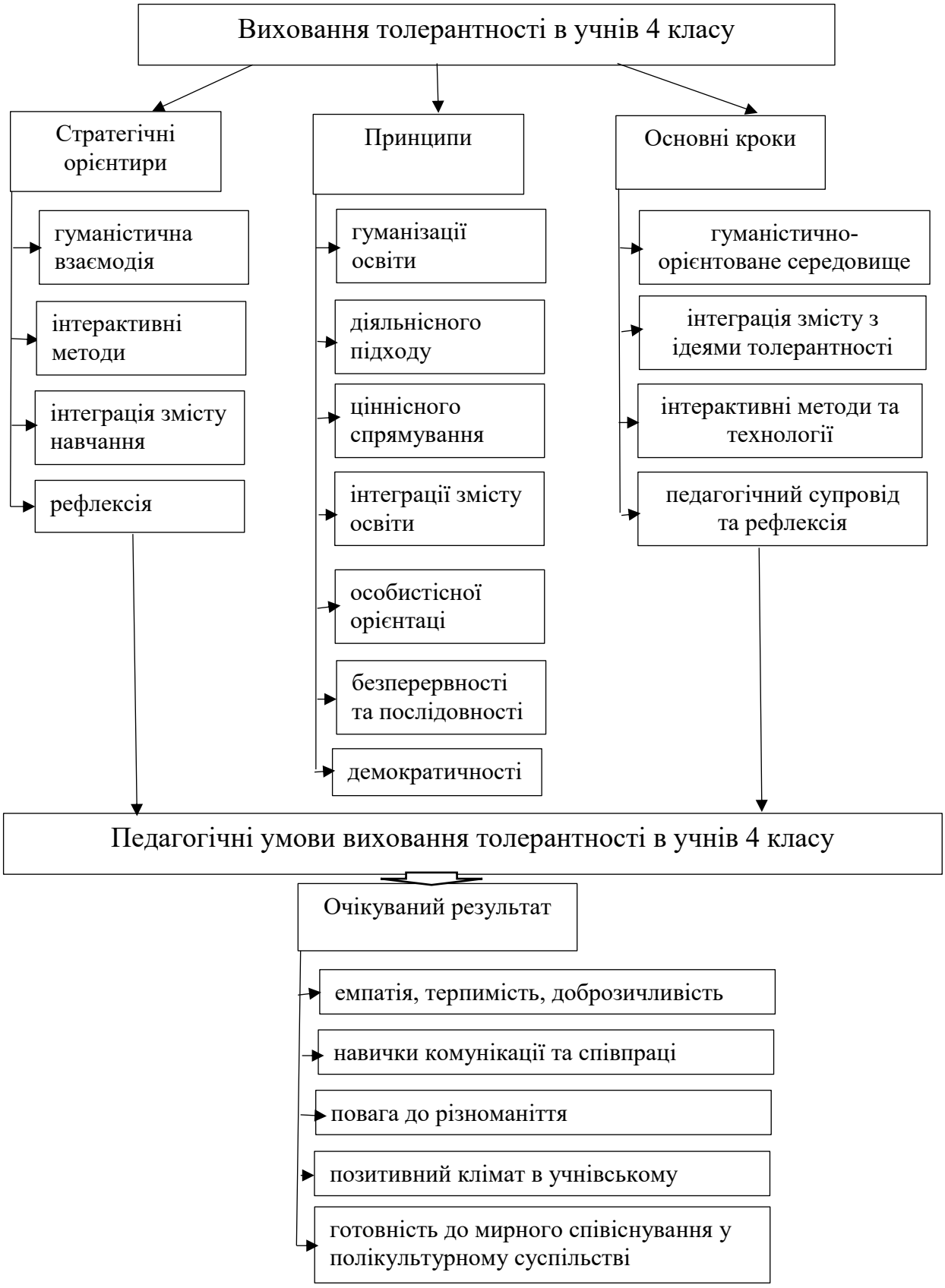

Рисунок 2.5 – Концептуальна модель педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі

Під час реалізації педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі дотримувалися таких провідних принципів навчання:

- принцип гуманізації освіти. Цей принцип передбачає визнання особистості дитини як найвищої цінності. В освітньому процесі акцент ставився на повагу до гідності кожного учня, урахування його емоцій, потреб, думок і внутрішнього світу. Гуманістична взаємодія між учителем і учнями створювала безпечне середовище, де дитина могла бути почутою, прийнятою та цінною, що є основою для формування толерантного ставлення до інших;

- принцип діяльнісного підходу. Виховання толерантності відбувалося через залучення учнів до активної навчальної та соціальної діяльності: інтерактивних вправ, рольових ігор, дискусій, проєктів, групової взаємодії. Це дозволяло не лише засвоювати знання, а й формувати навички співпраці, емпатії, порозуміння, що є ключовими компонентами толерантної поведінки;

- принцип ціннісного спрямування навчання. Освітній процес був зорієнтований не лише на передачу знань, а й на виховання моральних і соціальних цінностей, таких як повага до інших, відповідальність, співпереживання, справедливість. Зміст навчальних предметів доповнювався текстами, ситуаціями, прикладами, що стимулювали осмислення понять «добро», «інший», «спільнота», «мир».

- принцип інтеграції навчального змісту. У межах реалізації педагогічних умов формування толерантності здійснювалося через інтеграцію відповідних ціннісних компонентів у різні предмети (літературне читання, ЯДС, математика, технології). Це дозволяло закріплювати ключові ідеї в різних освітніх контекстах і формувати цілісний світогляд;

- принцип особистісної орієнтації. До кожного учня застосовувався індивідуальний підхід, що дозволяло враховувати його рівень розвитку, інтереси, здібності, соціальні потреби. Дітей підтримували у виявленні власної думки, у формуванні рефлексії щодо своєї поведінки та взаємин, що є важливою умовою особистісного зростання і толерантності;

- принцип безперервності та послідовності. Робота з формування толерантності не була разовою або епізодичною. Її реалізація була системною, послідовною, зі щоденними практиками рефлексії, формуванням навичок співпраці, морального вибору, ненасильницької комунікації. Це сприяло закріпленню стійких поведінкових установок;

- принцип демократичності. У педагогічній взаємодії активно впроваджувалися елементи демократичного стилю спілкування: право на вибір, обговорення, голосування, відкритість до різних поглядів. Учні вчилися висловлювати думки вільно, не засуджуючи інших, а також сприймати альтернативні погляди з повагою. Саме дотримання цих принципів забезпечило ефективність реалізації педагогічних умов, створило сприятливе освітнє середовище для розвитку толерантної поведінки та формування особистості молодшого школяра, відкритої до прийняття соціального різноманіття.

Успішне виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі передбачає реалізацію конкретних кроків (рис. 2.6).

Рисунок 2.6 – Схема створення сприятливих педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу

На нашу думку, виховання толерантності в учнів 4 класу буде ефективнішим за реалізації таких педагогічних умов:

1) забезпечення гуманістично-орієнтованого середовища навчання. Створення емоційно безпечної, довірливої атмосфери, у якій кожна дитина почувається прийнятою, почутою та цінною. Це включає взаємоповагу між учасниками освітнього процесу, недискримінаційне ставлення, а також підтримку індивідуальних особливостей учнів;

2) інтеграція змісту, спрямованого на формування толерантності, в освітній процес. Цілеспрямоване включення до навчального матеріалу завдань, текстів, ситуацій і прикладів, які розкривають поняття поваги до «іншого», культурного розмаїття, емпатії, ненасильницької поведінки. Акцент робиться не лише на знання, а й на ціннісне осмислення;

3) застосування інтерактивних методів та технологій, орієнтованих на міжособистісну взаємодію. Використання методів групової роботи, рольових ігор, дискусій, ситуацій морального вибору, що сприяють розвитку вміння слухати, домовлятися, розуміти позицію іншого, а також формувати навички ненасильницької комунікації;

4) педагогічний супровід формування рефлексії у дітей щодо власної поведінки та взаємин. Організація систематичної рефлексії через щоденні обговорення, щоденники вражень, «кола довіри» тощо, що допомагає учням усвідомлювати свої вчинки, емоції, переживання інших, а також робити морально-вольовий вибір у напрямі толерантності. Ці умови в комплексі формують сприятливе підґрунтя для розвитку в молодших школярів стійких установок на толерантну поведінку та емоційно-ціннісне сприймання соціального розмаїття.

Забезпечення гуманістично-орієнтованого середовища навчання було реалізовано через системну організацію навчально-виховного процесу, спрямованого на створення сприятливої психологічної атмосфери в класному колективі, де кожна дитина відчувала себе важливою, прийнятою та захищеною. На першому етапі було проведено бесіди з учнями про важливість

доброзичливого ставлення, взаємної підтримки, поваги до думки кожного, незалежно від його зовнішності, можливостей, національності чи сімейного становища. Вчитель виступав прикладом толерантної поведінки, демонструючи повагу до кожного учня, враховуючи його емоційний стан, темп роботи, індивідуальні особливості.

Під час організації щоденних навчальних занять у класі послідовно формувалася атмосфера відкритого діалогу, коли учні могли вільно висловлювати свої думки без страху бути висміяними чи знеціненими. Було упроваджено практику ранкових зустрічей у форматі «кола довіри», під час яких діти ділилися своїм настроєм, міркуваннями, враженнями, вчилися слухати одне одного, співпереживати та підтримувати. Такі зустрічі сприяли згуртуванню класного колективу, зниженню рівня тривожності та підвищенню відчуття психологічної безпеки.

Також у щоденному навчанні було зроблено акцент на спільну діяльність, у якій кожен учень мав змогу проявити себе, внести свій вклад у загальний результат, відчути власну значущість. Важливе місце займали колективні творчі завдання, групові форми роботи, що стимулювали учнів до співпраці, обміну думками, пошуку спільних рішень. У процесі таких видів діяльності вчитель фокусував увагу на позитивних рисах кожного учасника, формуючи в дітей навички емпатійного ставлення до однокласників.

Крім того, у класі було оформлено спеціальний «Куточок добрих слів і вчинків», де діти могли залишати один одному приємні побажання, подяки, згадки про добрі справи. Це сприяло розвитку позитивного клімату, довіри та взаємоповаги. Усі заходи супроводжувалися педагогічним коментарем, що допомагав дітям усвідомлювати цінність гуманних вчинків, важливість взаємної підтримки, рівноправного ставлення до «інших» та відповідальності за власну поведінку у спільноті.

Отже, створення гуманістично-орієнтованого середовища забезпечувалося цілеспрямованою роботою вчителя, який виступав не лише організатором навчання, а й наставником, модератором емоційної взаємодії, провідником

цінностей доброти, справедливості, терпимості та гідності.

Інтеграція змісту, спрямованого на формування толерантності, в освітній процес було реалізоване шляхом системного і цілеспрямованого включення у навчальні предмети завдань, прикладів, художніх та пізнавальних текстів, що відображають ідеї поваги до особистісної унікальності, культурного розмаїття, емпатії та ненасильницької поведінки. Такий підхід передбачав, що розвиток толерантності здійснюється не окремо від навчання, а безпосередньо через зміст предметів, у процесі засвоєння яких діти мали можливість аналізувати, обговорювати та емоційно проживати приклади гуманного ставлення до людей і довкілля.

На уроках літературного читання використовувалися твори, де розкривалися теми дружби, взаємодопомоги, доброти, прийняття «іншого». Наприклад, під час вивчення байок, казок і п’єс учні виконували завдання на аналіз вчинків героїв, визначення мотивів їхніх дій, обговорення, як можна було б розв’язати конфлікт мирним шляхом. Ситуаційні запитання типу «Що б ти сказав герою, який почувається самотнім?» або «Як би ти підтримав того, кого несправедливо образили?» допомагали учням усвідомлювати значення емпатії. Додатково проводилися рольові читання, де учні інсценізували фрагменти байок і п’єс, змінюючи сюжет у бік толерантного розв’язання проблеми, що сприяло розвитку навичок ненасильницької комунікації.

Одним із пріоритетних напрямів була робота з персонажами: учні вчилися розпізнавати їхні емоції, мотиви вчинків, наслідки дій. Уроки будувалися з використанням питань морального вибору, наприклад: Чому герой поводиться агресивно? Як можна було би вчинити інакше? Чи проявляє герой повагу до інших? Що ти зробив би, якби був на його місці? Такий аналіз сприяв розвитку емоційного інтелекту і емпатійного сприймання.

Також використовували як тексти з програми, так і додаткові твори, що тематично відповідають завданням формування толерантної особистості. Наприклад, під час читання оповідання В. Сухомлинського «Як Сергійко навчився жаліти» учням пропонували не лише переказати зміст, а й:

охарактеризувати поведінку головного героя до та після змін; дати поради Сергійкові на початку твору; розіграти сценку, у якій Сергійко проявляє толерантне ставлення до слабшого; написати коротке есе «Чому важливо бути уважним до почуттів інших?».

Окремі завдання були спрямовані на рефлексію власного досвіду: Згадай, коли тобі допоміг хтось, кого ти не знав добре. Що ти відчув? Чи бували ситуації, коли ти допомагав комусь, хто був у складному становищі?

Використовували також прийоми роботи з візуальним контентом – ілюстраціями до творів, які ставали основою для дискусії: Що зображено? Як почувається герой? Чому? Як його підтримати?

Тематичний груповий проєкт, як-от «Книга добрих вчинків», дав змогу дітям збирати приклади з прочитаних творів, де герої проявляли толерантність. Вони оформлювали ці приклади у вигляді ілюстрованої колекції, яку потім обговорювали в класі.

Значну увагу приділяли і письмовим творчим завданням: складання казок про дружбу між дітьми різних національностей, написання листа героєві з порадою бути добрішим, створення ілюстрованих сторінок «Толерантної абетки» на основі лексики з прочитаних текстів.

Отже, уроки літературного читання стали важливим засобом ціннісного формування толерантної поведінки через моральне осмислення вчинків персонажів, розвиток співпереживання, критичного ставлення до агресії, осуду, байдужості, а також – активного моделювання ситуацій, у яких учні могли проявити свої навички емпатії, поваги та підтримки. Інтеграція таких завдань у зміст літературного читання сприяла не лише розширенню читацької компетентності, а й розвитку соціально-гуманістичної спрямованості особистості молодшого школяра.

На уроках математики інтеграція здійснювалася через створення текстових задач з елементами соціального змісту. Наприклад: «До класу прийшли нові учні з іншого міста. Учні вирішили пригостити їх печивом. Якщо кожен із 24 учнів приніс по 3 печива, скільки всього печива вони мали?» Такі завдання не лише

формували математичні навички, а й акцентували на цінності турботи, гостинності, спільної підтримки. Інший приклад – задачі про розподіл ресурсів справедливо між усіма, що спонукало дітей обговорювати поняття рівності та чесності.

Учням пропонувалися завдання, які потрібно було розв'язати спільно, розподіляючи обов'язки: хтось виконував обчислення, хтось – перевіряв, хтось – пояснював. У таких завданнях акцент робився не лише на математичний результат, а й на: уміння слухати партнера; обговорювати рішення без конфлікту; підтримувати слабшого у групі.

Приклад завдання: у групі працює 4 учні. Кожен має скласти і розв'язати задачу, пов'язану з доброю справою. Потім оберіть найцікавішу та поясніть її класу.

Для формування толерантного мислення текстові задачі подавались у формі міні-історій, у яких фігурували теми: допомоги однокласникам; поваги до культурних відмінностей; включення дітей з ООП; взаємопідтримки.

Приклад: Петрик зробив добру справу у понеділок і четвер. Марійка – у вівторок і п'ятницю. А Софійка – у середу й суботу. Хто зробив більше добрих справ за тиждень? У який день тижня ніхто не зробив добру справу?

Висновок після обговорення: навіть один день без добрих справ – це втрата можливості зробити світ кращим.

Учням пропонували задачі на множення, ділення, обчислення часу або величин, які були вплетені в реальні життєві ситуації, пов'язані з добром, взаємодопомогою, святкуванням різних культурних традицій (наприклад, обчислення кількості подарунків для дітей різних національностей, часу, витраченого на допомогу друзям тощо).

Наприклад: на уроці доброти діти виготовили 3 види поробок по 6 штук кожного виду. Скільки поробок вони подарують молодшим школярам у знак підтримки?

Після виконання завдань учням пропонували коротку рефлексію: Як ви працювали в парі? Чи зручно було допомагати іншому? Як ви себе почували,

коли вас підтримували? Це сприяло усвідомленню цінності співпраці, терпимості, дружнього ставлення до інших.

Отже, навіть у межах точного шкільного предмета, як математика, через осмислено підібрані завдання, організацію взаємодії між учнями та гуманізацію змісту задач можна ефективно впроваджувати педагогічні умови для виховання толерантності. Такі дії сприяють не лише інтелектуальному розвитку, а й формуванню емоційно-збалансованої, чуйної особистості молодшого школяра.

Формування толерантності на уроках «Я досліджую світ» у 4 класі відбувалося через інтеграцію морально-етичних цінностей у природознавчі, соціальні та громадянські теми. Зокрема, у процесі вивчення таких тем, як «Лісостеп», «Степ», «Карпатські гори», «Кримські гори», «Природні заповідники України», «Людина і природа», «Мій край на території України», ми цілеспрямовано формували в учнів емоційно-ціннісне ставлення до різноманітності природи, культурної спадщини регіонів і людей, які там живуть.

При вивченні природних зон учні не лише засвоювали географічні і біологічні знання, але й: вчилися з повагою ставитися до природи як до спільного надбання всіх громадян України; розглядали, як живуть і працюють люди у різних регіонах (у т. ч. представники різних етносів, культур і традицій); знайомилися з моральною відповідальністю за збереження природи, що формувало екологічну толерантність.

Приклад завдання: порівняй природні умови життя в Карпатах і в степу. Як люди з повагою ставляться до природи в обох регіонах? Як ми можемо зберігати красу цих місць? Такі порівняння розвивають ціннісне ставлення до інших способів життя, форм зайнятості, стимулюють повагу до відмінностей у побуті та культурі мешканців різних природних зон.

Учні аналізували, як людська діяльність впливає на довкілля, обговорювали поняття відповідальності, співжиття, взаємодії, розглядали приклади волонтерських ініціатив, громадянських екологічних акцій, що виховувало в них толерантне ставлення до різних форм участі у спільній справі.

Приклад завдання: уяви, що ти волонтер, який допомагає висаджувати

дерева у зоні Лісостепу. Як ти можеш залучити інших дітей, щоб разом зробити добру справу?

Під час вивчення природних заповідників України та проведення екскурсій у парк, учні: формували емпатійне ставлення до всього живого; вчилися спостерігати і цінувати різноманіття форм життя; засвоювали правила поводження в природі як етичні норми співіснування.

Зразок рольової гри під час екскурсії до парку: «Я – дуб», «Я – турист, який любить природу». Як ми можемо захищати і не шкодити одне одному?

Отже, уроки ЯДС у 4 класі – це не лише формування предметних знань, а і етично-ціннісне зростання дитини. Вивчаючи природу, географію, господарську діяльність і регіональні особливості України, учні мали змогу вчитися повазі до інших людей, думок, форм життя, культур та екологічних традицій. Такі уроки закладають основу екологічної, міжособистісної та культурної толерантності, формуючи відповідального громадянина, відкритого до співжиття в різноманітному світі.

Формування толерантності на уроках технологій у 4 класі відбувалося через спільну творчу діяльність, взаємодопомогу, усвідомлення естетичних, емоційних і культурних цінностей, а також через виховання поваги до результатів праці однокласників. Особливе значення мають теми, у межах яких учні працюють з м’якими матеріалами, природними ресурсами та створюють вироби, пов’язані зі святами, культурними традиціями або уявними образами.

Наприклад, «М’яка іграшка «Песик Бім»». Ця тема сприяє формуванню емпатії, чуйності, уважності до потреб інших, адже м’яка іграшка часто асоціюється з другом, об’єктом турботи. Виготовлення іграшки у формі песика відкриває можливість для бесіди про дбайливе ставлення до тварин, про відповідальність і про тих, хто потребує нашої уваги (тварини, молодші діти, люди з обмеженими можливостями). Приклад завдання для формування толерантності: уяви, що твій песик Бім – подарунок для дитини, яка сумує. Що ти можеш зробити, щоб твоя іграшка була для неї підтримкою? Це розвиває уважність до інших і бажання допомагати – важливі риси толерантної

особистості.

Тема «Букет з «Чупа-чупсів». Паперово-цукеркові квіти» Цей виріб пов’язаний із подарунками та доброзичливими взаєминами, що є основою ненасильницької, доброзичливої поведінки. Учні обговорюють, кому можна подарувати такий букет, як висловити подяку, любов, підтримку через маленький вчинок: Для кого ти хочеш зробити цей букет? Як думаєш, що люди відчувають, коли отримують подарунок без приводу?

Урок «Великодній кошик – прикраси до свята». Виготовлення прикрас до Великодня сприяє усвідомленню важливості толерантного співіснування людей з різними релігійними переконаннями та форм духовної культури, вміння не лише шанувати, а й святкувати разом. Питання для дискусії: А які свята є у твоїх друзів? Як можна вітати одне одного, навіть якщо святкуємо по-різному? Це створює атмосферу поваги до іншого віросповідання, стилю життя, культури святкування.

Уроки технологій у 4 класі – це не лише розвиток практичних навичок, а й ефективний інструмент морального і соціального виховання. У процесі спільного створення іграшок, прикрас і виробів учні вчаться працювати разом, поважати працю однокласників, визнавати індивідуальні відмінності, дарувати радість, бути відкритими до інших поглядів і традицій. Таким чином відбувається природне формування толерантності, як ключової соціальної компетентності молодших школярів.

Отже, інтеграція змісту, спрямованого на формування толерантності, здійснювалася через створення навчальних ситуацій, які не лише передавали знання, а й стимулювали емоційне переживання, моральне осмислення та особистісну позицію учнів. Це забезпечувало глибше засвоєння ідей поваги, доброзичливості та прийняття «іншого» як важливої складової гармонійного співіснування.

Застосування інтерактивних методів та технологій, орієнтованих на міжособистісну взаємодію у процесі виховання толерантності в учнів 4 класу ґрунтується на створенні таких освітніх ситуацій, у яких дитина не лише

здобуває знання, а й активно взаємодіє з однокласниками, вчиться будувати партнерські взаємини, розв'язувати суперечливі моменти, слухати та бути почутою. Ця умова реалізовувалася через цілеспрямоване впровадження таких методів і форм роботи, які сприяють емоційній, комунікативній та моральній активності учнів.

На уроках учні регулярно працювали в малих групах (по 3-5 осіб), де кожному призначалася певна роль: модератор, доповідач, помічник, ілюстратор тощо. Приклад: на уроці ЯДС під час теми «Природні заповідники України» учні в групах створювали інформаційні стенди про один із заповідників. Під час роботи обговорювали: Чим важлива охорона природи? Як жителі різних регіонів дбають про свою природу? Це сприяло розвитку умінь домовлятися, розподіляти обов'язки, поважати внесок кожного – ключові навички ненасильницької комунікації.

У межах уроків літературного читання та позакласного читання використовувалися рольові ігри за мотивами казок, оповідань, ситуацій з життя, що містять морально-етичну дилему. Приклад: після читання оповідання «Про хлопчика, який не хотів ділитися», учні розігрували ситуацію: «У класі новенький учень. Його не запрошують до гри. Як він себе почуває? Як можна змінити ситуацію?» Після гри учні обговорювали емоції персонажів, знаходили способи розв'язання конфліктів, формуючи емпатію, співчуття, уміння ставити себе на місце іншого.

Під час обговорення тем, які торкаються моральних чи етичних питань, застосовували метод «Мікрофон», що передбачає короткий виступ кожного учня із власною думкою. Цей метод виховує вміння говорити і слухати, не переривати, приймати інший погляд. Приклад: тема дискусії на уроці ЯДС «Чого ми вчимося у природи?»: «Чи маємо ми право знищувати ліс для будівництва? Якою має бути наша відповідальність перед природою та людьми, які живуть поруч?». Учні висловлювали різні думки, вчилися аргументувати, не засуджуючи іншого.

Метод «Ситуації морального вибору» дозволяв занурити учнів у гіпотетичні, але емоційно значущі ситуації, які потребують оцінки вчинків,

ухвалення моральних рішень. Приклад ситуації для аналізу: «На перерві однокласники сміються з хлопчика, який не вимовляє деякі звуки. Що ти зробиш: підтримуєш насмішки, промовчиш, чи допоможеш йому?» Після індивідуального обмірковування учні обговорювали, який вибір є толерантним, справедливим і людяним, і чому.

На фізкультхвилинках і на перерві проводилися короткі інтерактивні ігри на об'єднання класу, наприклад: «Знайди спільне» (діти шукають спільні риси з іншими); «Подаруй комплімент» (усно або на стікері); «Ланцюжок добрих слів» (учні передають одне одному м'ячик зі словами підтримки). Ці ігри створювали дружню атмосферу, знижували напругу, формували позитивне ставлення до інших.

Отже, застосування інтерактивних методів, орієнтованих на міжособистісну взаємодію, сприяло глибокому залученню учнів до процесу морального вибору, розвитку емпатії, розуміння різних позицій, вмінню конструктивно спілкуватися та розв'язувати конфлікти. Рольові ігри, дискусії, моральні ситуації стали не просто дидактичним інструментом, а ефективним виховним засобом формування толерантної особистості молодшого школяра.

Педагогічний супровід формування рефлексії у дітей щодо власної поведінки та взаємин був ключовим чинником у вихованні толерантності в учнів 4 класу. Молодший шкільний вік є сенситивним періодом для розвитку емоційно-ціннісної сфери дитини, тому важливо допомагати учням не лише поводитися толерантно, але й усвідомлювати, аналізувати та оцінювати власну поведінку, ставлення до інших, переживання, а також наслідки своїх дій. Цей супровід передбачає систематичне створення педагогічних ситуацій рефлексивного самопізнання, у яких учні мають змогу зупинитися, поміркувати, усвідомити та вербалізувати власний досвід, пов'язаний зі ставленням до однокласників, до «інших», до людей із різними рисами, переконаннями, можливостями.

Наприкінці дня організовували короткі обговорення у формі «кола», під час яких кожен учень мав змогу поділитися думками, почуттями, власними

переживаннями, розповісти про ситуації, що викликали радість, смуток, образу або гордість. Приклад запитань для рефлексії: Що гарного ти зробив сьогодні для інших? Чи був момент, коли тобі було важко, але ти намагався зрозуміти іншого? Чи хтось сьогодні допоміг тобі? Як ти почувався? Такі обговорення сприяли розвитку емпатії, самоусвідомлення, здатності бачити взаємозв'язки між діями та почуттями.

Також учні мали спеціальні зошити, які заповнювали кілька разів на тиждень. Вони коротко фіксували: події дня, які справили на них враження; вчинки, якими вони пишаються або хотіли б змінити; думки про ставлення до однокласників; емоції, які переживали під час спілкування в класі. Приклад завдань у щоденнику: намалюй чи напиши ситуацію, у якій ти комусь допоміг; запиши три слова, які описують твій день у школі; опиши, як ти міг би поводитися інакше, щоб бути дружнім. За допомогою такого щоденнику формувалися навички самоаналізу і внутрішньої моральної орієнтації.

Після уроків (наприклад, літературного читання, ЯДС або «Години спілкування»), де розглядалися етичні або соціальні теми, учні мали змогу висловити свої думки через: техніку «Серце-вухо-рука» (що мені сподобалося / що я почув / що я зроблю); метод «Світлофор» (червоний – «зупинюсь і подумаю», жовтий – «спробую змінити», зелений – «продовжую так діяти»); прийом «Речення-відгук»: «Після цього уроку я зрозумів…», «Тепер я думаю, що…». Ці інструменти дозволяли переносити отримані знання у сферу особистісного досвіду, закріплюючи моральні орієнтири.

У щоденному шкільному житті (на перервах, під час конфліктів, групових завдань) учителю важливо було не карати, а пояснювати, спонукати до саморефлексії, ставлячи запитання: Як почувається твій однокласник після цього? Що б ти зробив, якби був на його місці? Як можна було вирішити ситуацію по-іншому? Важливо, що педагог виступав не як суддя, а як мудрий фасилітатор процесу морального розвитку.

Формування рефлексії у молодших школярів через педагогічний супровід дозволив учням глибше усвідомити значення власних вчинків, побачити цінність

інших людей, розвинути емоційну чутливість і соціальну відповідальність. Це не лише підвищило рівень їхньої особистої культури спілкування, а й заклало основи стійких установок на толерантну поведінку, що формуються не через зовнішній контроль, а через внутрішню свідомість і моральну позицію. У комплексі з іншими педагогічними умовами така рефлексія створює надійне підґрунтя для виховання справжньої громадянської та етичної зрілості вже з початкової школи.

Отже, практична реалізація концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу засвідчила, що формування цієї ключової соціальної якості в молодшому шкільному віці можливе лише за умови цілісного, системного і морально-ціннісного підходу до організації освітнього процесу. У зв’язку з цим було забезпечено: створення гуманістично-орієнтованого навчального середовища, інтеграції змісту з ідеями толерантності в різні навчальні предмети, застосування інтерактивних методів міжособистісної взаємодії та організації рефлексії щодо власної поведінки і взаємин. Кожна з педагогічних умов сприяли формуванню емоційної відкритості, співчуття, поваги до інших, а також відповідального ставлення до власних вчинків. Особливо важливими стали педагогічно організовані ситуації морального вибору, рольові ігри, творчі завдання та рефлексивні практики, що дозволяли учням не лише засвоювати знання про толерантність, а й особисто переживати її значущість через практику щоденного шкільного життя.

2.3 Результати дослідно-експериментального дослідження

Для визначення ефективності педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу в сучасному освітньому процесі було проведено контрольний етап дослідження, метою якого було проведення повторної діагностики та визначення динаміки в рівнях сформованості толерантності в учнів 4 класу.

Для досягнення поставленої мети було визначено необхідність розв’язання

таких завдань:

- проведення повторної діагностики з визначення стану сформованості толерантності в учнів 4 класу експериментальної та контрольної груп;

- аналіз результатів діагностики з визначення стану сформованості толерантності в учнів 4 класу експериментальної та контрольної груп;

- визначення динаміки рівнів сформованості толерантності в учнів 4 класу експериментальної та контрольної груп.

Для проведення повторної діагностики було використано критерії, показники, рівні сформованості толерантності та завдання з констатувального етапу дослідження.

У таблиці 2.3 представлено динаміку результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за мотиваційно-ціннісним критерієм.

Таблиця 2.3 – Динаміка результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за мотиваційно-ціннісним критерієм, %

Рівні	ЕГ ДО	ЕГ ПІСЛЯ	Динаміка	КГ ДО	КГ ПІСЛЯ	Динаміка
Високий	7,4	18,5	+11,1	7,4	7,4	-
Достатній	7,4	22,2	+14,8	11,1	14,8	+3,7
Середній	59,3	48,2	-11,1	59,3	55,6	-3,7
Низький	25,9	11,1	-14,8	22,2	22,2	-

Аналіз динаміки рівнів сформованості толерантності учнів 4 класу за мотиваційно-ціннісним критерієм дозволяє виявити ефективність педагогічного впливу, здійсненого в процесі формувального етапу дослідно-експериментальної роботи. Порівняння показників до і після експерименту в експериментальній та контрольній групах засвідчує наявність значних позитивних змін в експериментальній групі, де було реалізовано педагогічні умови з виховання толерантності. Зокрема, в експериментальній групі спостерігається помітне зростання кількості учнів з високим рівнем мотиваційно-ціннісної сформованості толерантності – з 7,4% до 18,5%, що становить позитивну

динаміку +11,1%. Це свідчить про те, що після впровадження відповідних педагогічних умов частина учнів не лише засвоїла зміст поняття «толерантність», але й почала проявляти стійку особистісну налаштованість на прийняття, повагу до інших та цінність міжособистісної взаємодії.

Також значні зміни відбулися на достатньому рівні: показник збільшився з 7,4% до 22,2%, тобто на 14,8% (рис. 2.7). Це свідчить про зростання кількості дітей, які вже мають сформоване позитивне ставлення до представників інших культур, демонструють доброзичливість, готовність до спільної діяльності, але ще потребують певної педагогічної підтримки для стабілізації цих переконань.

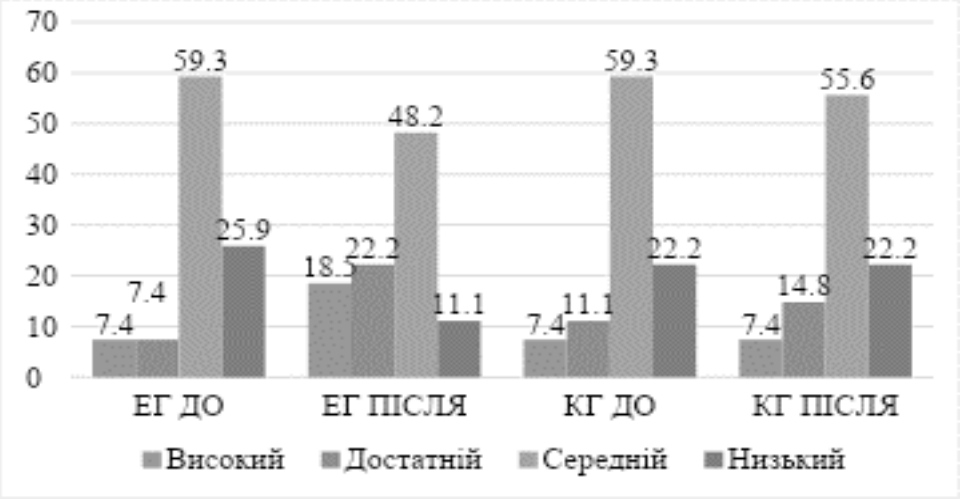

Рисунок 2.7 – Динаміка результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за мотиваційно-ціннісним критерієм, %

На тлі цього позитивного зрушення кількість учнів із середнім рівнем знизилась з 59,3% до 48,2% (на 11,1%), а низький рівень зменшився з 25,9% до 11,1%, що становить позитивну динаміку -14,8%. Зниження цих показників вказує на те, що значна кількість дітей перейшла з формального, ситуативного або навіть негативного ставлення до усвідомленого і ціннісно обґрунтованого прийняття принципів толерантності.

Водночас у контрольній групі, де формувальний вплив не здійснювався, суттєвих змін не відбулося. Показник високого рівня залишився незмінним – 7,4%, достатній рівень зріс лише на 3,7% (з 11,1% до 14,8%), середній знизився на 3,7%, а низький рівень не зазнав змін (залишився на рівні 22,2%). Це свідчить

про відсутність значущої динаміки в розвитку мотиваційно-ціннісного компонента толерантності без спеціально організованого педагогічного впливу.

Отже, результати порівняння підтверджують ефективність формувального етапу дослідно-експериментальної роботи. Позитивні зрушення в експериментальній групі свідчать про доцільність використання спеціально розробленої педагогічної програми з формування мотиваційної основи толерантної поведінки у молодших школярів.

У табл. 2.4 представлено динаміку результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за емоційно-когнітивним критерієм.

Таблиця 2.4 – Динаміка результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за емоційно-когнітивним критерієм, %

Рівні	ЕГ ДО	ЕГ ПІСЛЯ	Динаміка	КГ ДО	КГ ПІСЛЯ	Динаміка
Високий	3,7	18,5	+14,8	7,4	7,4	-
Достатній	7,4	18,5	+11,1	11,1	14,8	+3,7
Середній	59,3	48,2	-11,1	55,6	55,6	-
Низький	29,6	14,8	-14,8	25,9	22,2	-3,7

Аналіз динаміки рівнів сформованості толерантності учнів 4 класу за емоційно-когнітивним критерієм дозволяє простежити ефективність педагогічного впливу, спрямованого на формування знань про культурне розмаїття, розвиток емпатії та позитивного емоційного ставлення до представників інших національностей. Порівняння результатів до і після формувального етапу дослідження в експериментальній та контрольній групах демонструє чіткі відмінності у динаміці змін.

У експериментальній групі зафіксовано істотне зростання високого рівня сформованості емоційно-когнітивного компоненту: з 3,7% до 18,5%, що становить позитивну динаміку +14,8%. Це свідчить про те, що частина учнів почала не лише розуміти значення толерантності, а й активно проявляти емоційну відкритість до культурної різноманітності, проявляти зацікавленість до

традицій інших народів, здатність до співпереживання та емпатії.

Водночас суттєво зріс і показник достатнього рівня – з 7,4% до 18,5% (+11,1%), що свідчить про розширення когнітивного та емоційного досвіду учнів, поглиблення розуміння понять «толерантність», «інтолерантність», а також про початок формування позитивних установок щодо міжкультурної взаємодії. Разом ці два рівні (високий і достатній) після експерименту охоплюють 37% учнів ЕГ, тоді як до нього – лише 11,1%, що є значущим зрушенням у розвитку толерантності.

Кількість учнів із середнім рівнем зменшилася з 59,3% до 48,2%, що становить динаміку -11,1%. Це свідчить про поступовий перехід частини учнів із формального або поверхневого розуміння толерантності до глибшого, емоційно забарвленого сприймання і свідомішого ставлення до представників інших культур. Низький рівень також зменшився з 29,6% до 14,8% (-14,8%), що є важливим результатом, адже свідчить про зниження проявів байдужості, емоційної відстороненості або негативного ставлення до «іншого» у частини учнів.

У контрольній групі, де спеціальна формувальна робота не проводилася, динаміка змін була незначною. Показник високого рівня залишився без змін (7,4%), достатній зріс лише на 3,7% (з 11,1% до 14,8%), середній рівень залишився стабільним (55,6%), а низький знизився незначно – лише на 3,7% (з 25,9% до 22,2%) (рис. 2.8).

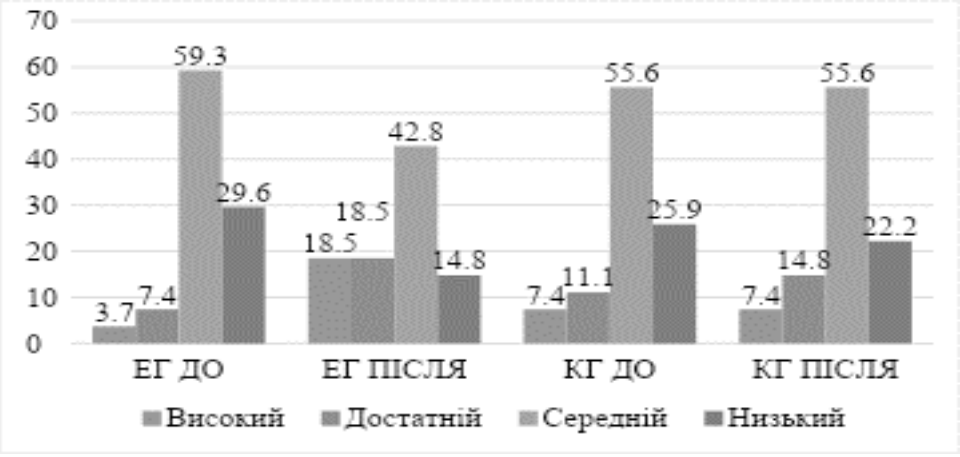

Рисунок 2.8 – Динаміка результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за емоційно-когнітивним критерієм, %

Отже, динаміка в експериментальній групі переконливо свідчить про ефективність спеціально організованої педагогічної діяльності, спрямованої на розвиток емоційно-когнітивного компонента толерантності. Позитивні зміни проявилися у зростанні кількості учнів, які не лише знають про культурну різноманітність, а й емоційно позитивно її сприймають, що є важливою основою для формування цілісної особистості в умовах сучасного полікультурного суспільства.

У табл. 2.5 представлено динаміку результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за діяльнісно-рефлексивним критерієм.

Таблиця 2.5 – Динаміка результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за діяльнісно-рефлексивним критерієм, %

Рівні	ЕГ ДО	ЕГ ПІСЛЯ	Динаміка	КГ ДО	КГ ПІСЛЯ	Динаміка
Високий	7,4	18,5	+11,1	7,4	7,4	-
Достатній	11,1	18,5	+7,4	7,4	11,1	+3,7
Середній	55,6	51,9	-3,7	59,3	55,6	-3,7
Низький	25,9	11,1	-14,8	25,9	25,9	-

Динаміка рівнів сформованості толерантності учнів 4 класу за діяльнісно-рефлексивним критерієм свідчить про значні позитивні зміни в експериментальній групі після реалізації формувального етапу педагогічної роботи. Цей критерій відображає здатність учнів застосовувати принципи толерантності у поведінці, взаємодії з однолітками, а також оцінювати власні дії та емоційні реакції в контексті соціальних ситуацій.

У експериментальній групі спостерігається значне зростання кількості учнів з високим рівнем сформованості діяльнісно-рефлексивного компонента: з 7,4% до 18,5%, що становить позитивну динаміку +11,1%. Це свідчить про те, що після впровадження педагогічних умов частина учнів навчилася ефективно взаємодіяти в команді, стала проявляти ініціативу у спільній діяльності,

проявляти повагу до інших поглядів і рефлексувати власні дії та емоції, що є ознакою зрілості соціально-комунікативної поведінки.

Достатній рівень також зріс у цій групі – з 11,1% до 18,5%, тобто на 7,4%, що свідчить про розширення кола учнів, які демонструють доброзичливу поведінку, уміють працювати в групі, частково усвідомлюють наслідки своїх дій, проте ще не завжди здатні до стабільного самоконтролю та емоційної стриманості у складних ситуаціях.

Водночас спостерігається зменшення кількості учнів із середнім рівнем – з 55,6% до 51,9% (на 3,7%), що є позитивною тенденцією і вказує на перехід частини школярів до більш високих рівнів сформованості. Найпозитивнішою зміною є зниження кількості учнів із низьким рівнем з 25,9% до 11,1% – на 14,8%, що свідчить про успішне подолання пасивності, комунікативної замкнутості або агресивної поведінки у частини дітей, які раніше мали труднощі у соціальній взаємодії.

У контрольній групі, де цілеспрямованої педагогічної інтервенції не проводилося, динаміка є незначною. Високий рівень залишився без змін (7,4%), достатній зріс лише на 3,7% (з 7,4% до 11,1%), середній рівень знизився на 3,7%, а низький рівень залишився стабільним (25,9%) (рис. 2.9). Це свідчить про відсутність суттєвих якісних зрушень у діяльнісно-рефлексивній поведінці молодших школярів без спеціального педагогічного впливу.

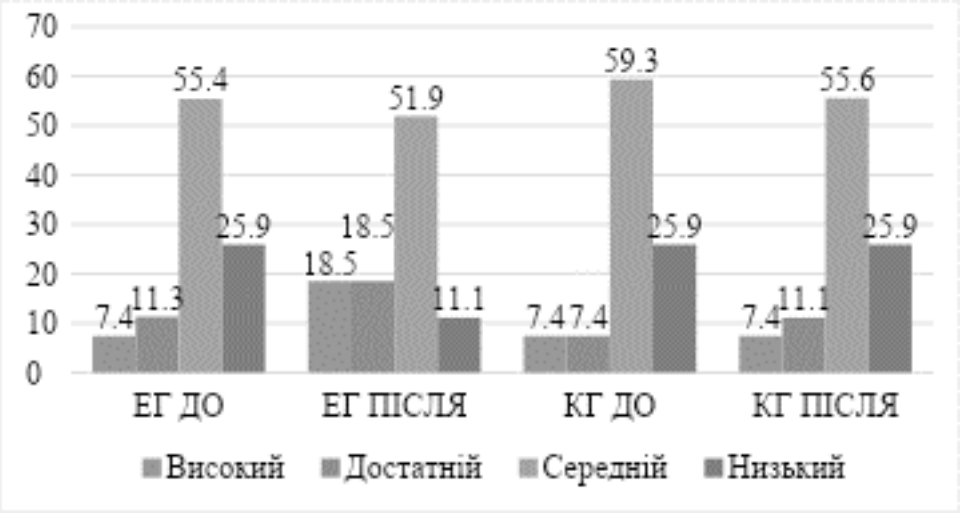

Рисунок 2.9 – Динаміка результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу за діяльнісно-рефлексивним критерієм, %

Отже, отримані результати демонструють, що формувальна робота в експериментальній групі здійснила позитивний вплив на розвиток поведінкових і рефлексивних аспектів толерантності. Це підтверджує доцільність і ефективність застосованих педагогічних умов, спрямованих на розвиток здатності дітей до конструктивного спілкування, співпраці, саморегуляції та усвідомлення власної поведінки в контексті різноманіття соціокультурного середовища.

У табл. 2.6 представлено динаміку результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу.

Таблиця 2.6 – Динаміка результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу, %

Рівні	ЕГ ДО	ЕГ ПІСЛЯ	Динаміка	КГ ДО	КГ ПІСЛЯ	Динаміка
Високий	7,4	18,5	+11,1	7,4	7,4	-
Достатній	7,4	18,5	+11,1	11,1	14,8	+3,4
Середній	59,3	51,9	-7,4	59,3	55,6	-3,4
Низький	25,9	11,1	-14,8	22,2	22,2	-

Результати дослідження свідчать про позитивні зміни в рівнях толерантності в експериментальній групі після завершення формувального етапу. Зокрема, кількість учнів із високим рівнем сформованості толерантності зросла з 7,4% до 18,5%, що становить динаміку +11,1%. Це свідчить про суттєве зростання кількості дітей, які не лише засвоїли поняття толерантності, а й демонструють усвідомлену готовність до відкритого спілкування, доброзичливого ставлення до інших і здатність до саморегуляції у соціальних ситуаціях.

Також у цій групі спостерігається зростання достатнього рівня з 7,4% до 18,5% (+11,1%), що свідчить про формування у значної кількості учнів стійких установок на прийняття відмінностей, співпрацю, толерантну поведінку. Разом з цим відбулося зниження кількості учнів із середнім рівнем з 59,3% до 51,9%(-

7,4%) та суттєве скорочення низького рівня з 25,9% до 11,1% (-14,8%) (рис. 2.10). Це означає, що частина дітей, які раніше проявляли байдужість або навіть негативне ставлення до представників інших культур, або не були здатні до емпатії та прийняття «іншого», завдяки цілеспрямованій роботі перейшли до вищих рівнів толерантності.

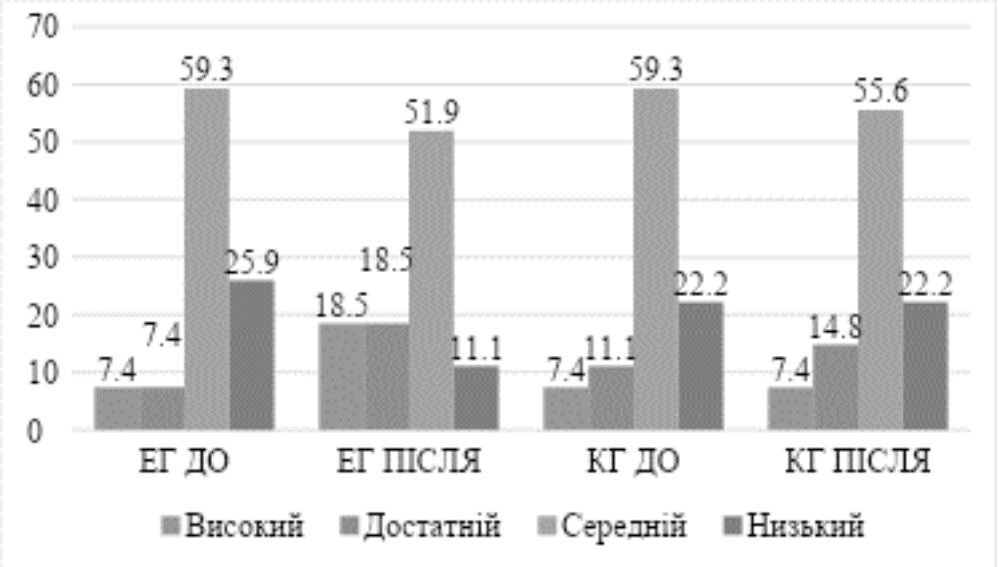

Рисунок 2.10 – Динаміка результатів діагностики педагогічних умов толерантності учнів 4 класу, %

У контрольній групі (КГ), де спеціального педагогічного впливу не здійснювалося, суттєвих змін не зафіксовано. Високий рівень залишився незмінним – 7,4%, достатній рівень дещо зріс – з 11,1% до 14,8% (+3,4%), показник середнього рівня знизився на 3,4%, а низький рівень залишився без змін – 22,2%.

Отже, проведена дослідно-експериментальна робота дала змогу оцінити ефективність впроваджених педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу на основі аналізу динаміки змін за трьома критеріями: мотиваційно-ціннісним, емоційно-когнітивним та діяльнісно-рефлексивним. Отримані результати підтвердили, що системна, цілеспрямована педагогічна діяльність позитивно впливає на рівень сформованості толерантності в молодших школярів.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі теоретично обґрунтовано та експериментально досліджено педагогічні умови виховання толерантності в учнів 4 класу. Отримані результати дослідження підтвердили успішне досягнення поставленої мети та виконання визначених завдань, що дало підстави для формулювання відповідних висновків.

1. Узагальнюючи результати аналізу наукової літератури, можна зробити висновок, що поняття «толерантність» є багатогранною і динамічною категорією, яка розвивалася протягом історії філософської, соціальної, політичної та педагогічної думки. У сучасному науковому дискурсі вона трактується не лише як моральна риса особистості, а як соціально значуща цінність і необхідна умова для мирного співіснування в умовах культурного, релігійного та соціального розмаїття. Поняття «толерантність» інтегрує у собі елементи поваги, прийняття, терпимості, діалогічності та готовності до співпраці.

Аналіз вікових особливостей молодших школярів засвідчує, що цей період є надзвичайно сприятливим для формування толерантної поведінки, оскільки саме в молодшому шкільному віці відбувається інтенсивний розвиток моральної свідомості, емоційної чутливості, самосвідомості та соціальних навичок. Діти цього віку відкриті до нових знань, активно засвоюють соціальні норми, проявляють підвищену емоційну сприйнятливість, наслідують поведінкові моделі дорослих і прагнуть до співпраці. Формування толерантності відбувається у процесі щоденної взаємодії як з однолітками, так і з дорослими через діалог, рефлексію, моральне осмислення власних і чужих вчинків. У цьому віці спостерігається розвиток емпатії, здатності до співпереживання, розуміння емоцій інших людей та прийняття відмінностей, що створює підґрунтя для позитивного ставлення до різноманіття. Водночас діти ще потребують підтримки з боку дорослих у формуванні здатності вербалізувати почуття, усвідомлювати

мотиви власної поведінки, критично оцінювати власні дії та будувати конструктивні стосунки. Тому ефективне виховання толерантності в молодшому шкільному віці має ґрунтуватися на врахуванні психофізіологічних, емоційно-особистісних і соціально-комунікативних особливостей дитини, формуванні внутрішньої позиції, розвитку моральної рефлексії та здатності до діалогу.

2. Аналіз педагогічних умов виховання толерантності в освітньому процесі засвідчує, що формування цієї якості є пріоритетним завданням Нової української школи і охоплює усі складові освітнього середовища. Виховання толерантності розглядається як багаторівневий процес, що ґрунтується на створенні полікультурного, безпечного, емоційно позитивного освітнього простору, в якому діти вчаться поважати інших, усвідомлювати цінність людських відмінностей і розвивати навички конструктивної взаємодії. Провідною педагогічною умовою формування толерантності виступає цілеспрямована педагогічна діяльність, яка передбачає використання інтерактивних методів, організацію спільної діяльності, розвиток учнівського самоврядування, діалогічне спілкування, формування емпатії, критичного мислення, рефлексії та комунікативної культури. Важливу роль у цьому процесі відіграє особистість учителя, його здатність демонструвати зразки толерантної поведінки, забезпечувати емоційну підтримку та бути посередником у складних міжособистісних ситуаціях. Ефективність виховання толерантності зростає за умов активної співпраці школи з родиною, урахування культурного та соціального контексту дитини, а також впровадження виховних програм, зміст яких адаптовано до вікових особливостей учнів. Особливу увагу заслуговує використання казкотерапії, рольових ігор, ситуацій морального вибору, практичних дій, що сприяють перенесенню засвоєних моделей толерантної поведінки у реальні життєві ситуації.

3. Проведений констатувальний етап дослідно-експериментальної роботи засвідчив, що рівень сформованості толерантності у більшості учнів 4 класу є недостатнім для забезпечення усвідомленої та стійкої толерантної поведінки. Аналіз результатів за трьома визначеними критеріями: мотиваційно-ціннісним,

емоційно-когнітивним і діяльнісно-рефлексивним, виявив переважання середнього рівня сформованості толерантності в обох досліджуваних групах. Це свідчить про фрагментарність знань учнів щодо сутності толерантності, ситуативність їхньої поведінки та відсутність глибоких особистісних переконань щодо прийняття і поваги до інших. Особливої уваги потребує розвиток емоційної та рефлексивної сфер, адже виявлено невисокі показники здатності дітей до емпатії, самоконтролю, усвідомлення власних дій і критичного аналізу соціальної взаємодії. Низький рівень сформованості толерантності, виявлений у чверті учнів, є свідченням дефіциту гуманістичних цінностей у ставленні до «інших» і недостатнього досвіду позитивної міжкультурної взаємодії.

4. Результати формувального етапу дослідження засвідчили, що впровадження концептуальної моделі педагогічних умов виховання талерантності здійснює позитивний вплив на розвиток толерантності здобувачів початкової освіти. Після реалізації формувального етапу в експериментальній групі відбулися значні позитивні зрушення у рівнях сформованості толерантності в учнів 4 класу: кількість учнів з високим рівнем загальної сформованості толерантності зросла з 7,4% до 18,5%, з достатнім – з 7,4% до 18,5%, при одночасному зниженні середнього (-7,4%) та низького (-14,8%) рівнів. Натомість у контрольній групі позитивні зміни були несуттєвими та не мали системного характеру, що свідчить про обмежену ефективність традиційного підходу без спеціального педагогічного втручання.

Отже, доведено ефективність розробленої і реалізованої концептуальної моделі педагогічних умов виховання толерантності в учнів 4 класу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрєєв М. В. Наукові підходи до поняття «толерантність». *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2012. Вип. 28 (2). С. 7–16.
2. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічних сферах). Київ : Видавець Олег Зень, 2007. 172 с.
3. Батарейна І. О. Педагогічні умови виховання толерантності у дітей шкільного віку під час воєнного стану в Україні. *Науковий журнал Хортицької національної академії.* 2024. Вип. 1 (10). С. 7–14.
4. Бережна Я. В., Кубіцький С. О. Показники та критерії толерантності у дітей молодшого шкільного віку. *Вісник Національного Університету оборони України*. 2013. № 4 (35). С. 7–10.
5. Бессараб Н. Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3 (99). С. 114–118.
6. Бессараб Н. Підвищення професійної компетентності вчителя як умова виховання міжкультурної толерантності молодших школярів. *Нова педагогічна думка.* 2021. № 1 (105). С. 102–105.
7. Бикова М. Толерантність як актуальна проблема виховання в закладах дошкільної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019. № 10 (94). С. 117–130.
8. Вікова психологія : навч. посібник / за ред. О. В. Алпатова. Київ : НАУ, 2017. 140 с.
9. Волошина О. Проблема формування толерантності у сучасних педагогічних дослідженнях. *Рідна школа*. 2007. № 3. С. 4–6.
10. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Херсон, 2007. 22 с.
11. Гавриш І. І. Добродійна діяльність – фактор виховання культури

молодших школярів : монографія. Чернівці : Рута, 2017. 159 с.

12. Глобчак В. Особистісно-орієнтоване навчання і виховання молодших школярів на уроках у початковій ланці. *Рідна школа*. 2004. № 4. С. 19–20.

13. Горват М. В. Виховання толерантності в процесі інтерактивного педагогічного спілкування : метод. посіб. Умань : Жовтий О. О., 2013. 221 с.

14. Грива О. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. Київ : ПАРАПАН, 2005. 227 с.

15. Гурова Т. Виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору : дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2011. 202 с.

16. Декларація принципів толерантності затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16.11.1995 № 995_503. URL: (дата звернення: 09.07.2025).

17. Державний стандарт початкової освіти від 24 липня 2019 р. № 688. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 09.07.2025).

18. Заруцька С. М. Особливості організації навчально-виховного процесу щодо виховання толерантності в учнів початкової школи. *Стратегічні пріоритети в науці* : збірник наукових матеріалів XL Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Вінниця, 10 лютого 2020 р.). Вінниця, 2020. Ч. 4. С. 28–35.

19. Іванчук М. Г. Психолого-педагогічні умови формування в молодших школярів моральних почуттів (у процесі навчання) : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 1993. 185 с.

20. Казанжи І. В. Виховання толерантної поведінки учнів початкової школи. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2015. № 11. С. 7–10.

21. Канішевська Л. Аналіз феномена «толерантність» в гуманітарних

науках. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 28. Т. 2. С. 132–136.

22. Канішевська Л. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до виховання толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності. *Інноватика у вихованні.* 2020. Вип. 11. Т. 2. С. 22–26.

23. Канюк О. Л., Іваничко І. І. Деякі наукові підходи до розуміння терміну «толерантність». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2022. № 2 (51). С. 58–61.

24. Карпенко Є. В. Методологічні настанови щодо вивчення емоційного інтелекту в парадигмі позитивної психотерапії. *Психологія особистості*. 2018. № 1 (5). С. 90–97.

25. Коберник Г. І. Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань : РВЦ «Софія», 2007. 259 с.

26. Коваль К. Формування толерантності у здобувачів початкової освіти засобами ігрової діяльності. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2024. № 3. С. 48–54.

27. Коваль К. В. Педагогічні умови формування толерантності у здобувачів початкової освіти в умовах воєнного стану. *Перспективи та інновації*. 2024. № 12 (46). С. 391–399.

28. Койкова Е. І. Виховання толерантності в молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2008. 20 с.

29. Кочерга О. В. Психофізіологія учнів початкової школи : прикладні аспекти. *Початкова школа*. 2009. № 2. С. 55–59.

30. Матієнко О. С. Толерантність: введення в проблему. Вінниця : ВДАУ, 2006. 40 с.

31. Мачача Т. С. Особливості змісту та методики інтегрованого курсу «Дизайн і технології» технологічної освітньої галузі початкової освіти : Методичні рекомендації щодо використання в освітньому процесі Типової

освітньої програми для 1 класу; методичні коментарі провідних науковців Інституту педагогіки НАПН України щодо впровадження ідей НУШ в початковій освіті. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. С. 111–118

32. Мішкулинець О. О., Попадинець А. С. Толерантність молодших школярів як наукова дефініція та вимога сьогодення. *Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів* : збірник тез доповідей за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Мукачево, 16 травня 2024 р.). Мукачево : МДУ, 2024. С. 142–144.

33. Молчанова А. О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога : посібник. Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.

34. Мотуз Т. В. Педагогічні умови виховання толерантності учнівської молоді. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка*. 2017. Вип. 8. С. 96–103.

35. Нечерда В. Б. Педагогічні умови виховання толерантності у старших підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, Ін-т проблем виховання НАПН України, 2014. 332 с.

36. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. 40 с. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf (дата звернення: 09.07.2025).

37. Олійник Н. А., Білик Т. С., Басюк А. М. Формування толерантності у молодших школярів. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 6 (11). С. 299–308.

38. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. Хмельницький : ХІСТ, 2012. № 5. С. 159–163.

39. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій*. 2012. № 5. С. 159–163.

40. Павелків Р. В. Вікові особливості морального розвитку молодшого школяра. *Психологія: реальність і перспективи*. 2017. Вип. 9. С. 5–12.

41. Попов О. Толерантність у сучасному суспільстві: виклики та педагогічні підходи. *Освітньо-науковий простір*. 2024. Вип. 6 (1). С. 32–39.

42. Попова О., Лесик А. Теоретичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування толерантності в учнів. *Педагогічні науки.* 2020. № 3. С. 181–187.

43. Потапчук Т., Клепар М. Толерантність та педагогіка толерантності: проблеми наукових досліджень. *Гірська школа українських Карпат*. 2020. № 20. С. 26–30.

44. Прокоф'єва Л., Буравльова М. Структура толерантності в молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи* : збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ізмаїл, 24 травня 2022 р.). Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2022. С. 104–106.

45. Професійне мовлення вчителя : короткий словник термінів / уклад. Л. П. Ходанич та Т. В. Палько. Ужгород, 2018. 84 с.

46. Резніченко І. Г. Формування інклюзивного середовища в початковій школі: виховання толерантності у молодих школярів. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2024. № 8. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.13149545 (дата звернення: 09.07.2025).

47. Савченко Ю. Ю. Розвиток емоційного інтелекту учнів молодшого шкільного віку. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 12 (31). С. 12–16.

48. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ, 2011. 384 с.

49. Сайко Х. Я., Островська К. О. Толерантність до дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивній школі. *Молодий вчений*. 2020. № 1 (77). С. 43–46.

50. Саух П., Саух Ю. Толерантність у контексті сучасних духовно-ціннісних трансформацій. *Історія. Філософія. Релігієзнавство*. 2008. № 2. С. 2–7.

51. Словник іншомовних слів Мельничука. URL: https://slovnyk.me/dict/foreign_melnychuk/%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C (дата звернення: 09.07.2025).

52. Столяренко О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у студентів вищих навчальних закладів технічного профілю : автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.07. Умань : МОН Укр. Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2013. 21 с.

53. Сухопара І. Змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2016. Вип. 55. С. 200–206.

54. Тернопільська В. І., Максимова О. О., Рудницька Н. Ю., Коновальчук І. М. Позиція толерантності та її виховання у старших дошкільників та молодших школярів. *Topical issues of education: collective monograph*. Lisbon, 2018. P. 202−217.

55. Тугай В. М. Формування толерантності молодших школярів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2017. Вип. 55. С. 460−464.

56. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

57. Чернюк Ю. Виховання толерантності в учнів початкової школи. *Методологічні та методичні проблеми викладання у сучасному освітньому процесі* : матеріали доповідей (статей, тез) учасників/учасниць XII наук.- практ. інтернет-конф. (м. Луцьк, 29 листопада, 2022 р.). Луцьк : КЗВО «Луцький педагогічний коледж» – ВІППО, 2022. С. 371–373.

58. Locke J. A Letter Concerning Toleration. The Hague, 1963. 72 p.

59. Mill J. S. On Liberty. London : John W. Parker and Son, 1859. 207 p.

60. Voltaire. Traité sur la Tolérance: A l'occasion de la mort de Jean Calas. Paris : Gallimard, 2003. 144 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Завдання для визначення стану сформованості толеантності в учнів 4 класу

Завдання «Заверши речення».

Уважно прочитай речення і доповни їх власною думкою.

1. Країна, в якій я живу називається _____.

2. Я вважаю, що працювати в команді _____. Необхідно для досягнення спільної мети. Можна якщо всі працюють. Можна самостійно виконувати частину завдання команди. Мені завжди надають складне завдання. *(Підкресли відповідь).*

3. Якщо людина з іншою національністю прийде до мене в клас, то я _____.

4. Під час обговорення плану спільного завдання з моїми однокласниками. Буду надавати ідеї. Я підтримаю гарні ідеї. Буду ображений, якщо мій погляд не підтримають. Мені все рівно. *(Підкресли відповідь).*

5. Якщо мене запросили на національне свято, якого я не знаю, то я_____.

6. За національністю я _____

7. Коли люди сумують вони звичайно _____ _____.

8. Крім людей моєї національності в Запоріжжі мешкають _____ _____.

9. Коли мій друг засмучений я _____ _____.

10. На концерті в школі ти чуєш пісню іншою мовою… Мені цікаво. Я байдужий. Я слухаю, але рідні пісні слухати краще. Я сміюсь. *(Підкресли*

відповідь).

11. Якщо мій друг правий, а в мене інший погляд, то я _____ _____. Визнаю це безперечно. Визнаю частково, але йому не скажу. Нізащо не визнаю цього. Припиню розмову з ним. (*Підкресли відповідь*).

12. Коли я злюся на друзів, я звичайно кажу такі слова _____ _____.

13. Якщо мій однокласник неправий, то я _____ _____

14. Казки народів світу для мене _____ _____.

15. Якщо мій сусід за партою іншої національності, то я _____

16. Якщо мій друг розповідає про його враження, то я _____ _____. Буду слухати уважно та ставити запитання. Буду слухати. Мені це не цікаво. Скажу йому, що мені це не цікаво. *(Підкресли відповідь).*

17. Для дружби людям потрібні наступні якості:_____ _____.

18. Толерантна людина здатна бути терпимою до відмінностей інших, а також _____.

19. Вести себе толерантно означає _____ _____.

20. Я б дружив з тими дітьми, хто _____ _____.

21. В моєї родини є такі свята і традиції _____ _____ _____.

22. Я толерантний до оточуючих, якщо я _____ _____.

23. Якщо до класу прийшов новачок з іншою національністю, то я …

Підійду до нього першим, щоб познайомитися. Не буду підходити до нього. Налаштую інших дітей, щоб не підходили до нього, бо він інший. Буду спілкуватись з ним, якщо мої друзі теж будуть з ним спілкуватись. (*Підкресли відповідь*)

24. Я б нізащо не дружив з тими, хто _____

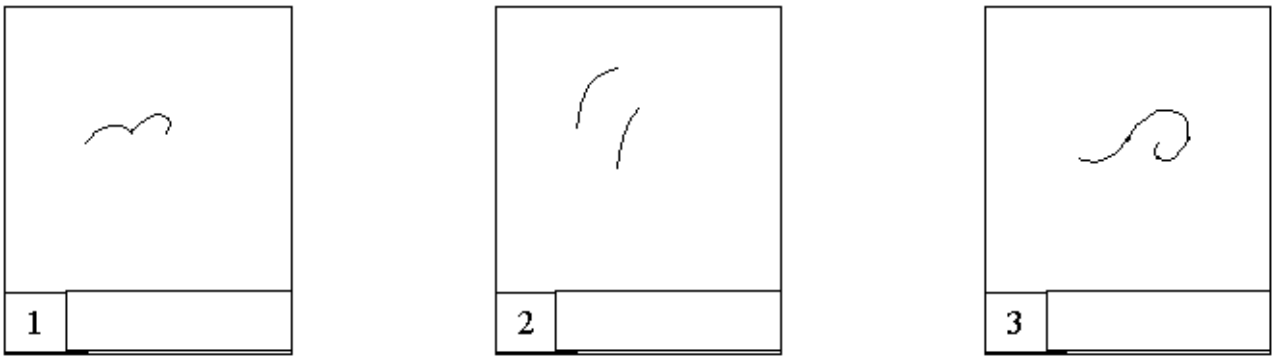
_____.

25. Для того, щоб налагоджувати взаємини з людьми потрібно _____.

26. У мене часто виникають нові ідеї, коли я _____

_____.

27. Домалюй подарунки другові. Дай їм назву.

28. Я вважаю, що використовувати погані слова, щоб доказати свою думку_____.

29. Я вважаю, що спілкування з дітьми іншої національності_____

_____.

30. Коли я ображаюсь на друзів, я звичайно_____

Завдання за емоційно-когнітивним критерієм

Завдання №2 «Обізнаність в традиціях людей, які тебе оточують».

Мета: визначити обізнаність учнів у традиціях і звичаях людей, які мешкають у Запоріжжі.

Хід завдання: учням було запропоновано розглянути картки, на яких написано назви національностей і зображено людей в національних костюмах.

Діти мали підібрати пари людей один до одного, позначити і порівняти з правильними назвами національностей.

Завдання №3 «Взаємодопомога і співчуття»

Мета: виявити рівень емпатії школярів, готовність сприймати і розуміти іншу людину.

Хід завдання: учням пропонуються картки, на яких зображено людей, які потрапляють в різні життєві ситуації, діти мають відмітити зеленим кольором ті ситуації, які, на їхню думку, виражають взаємодопомогу і співчуття.

Завдання за мотиваційно-ціннісним критерієм

Завдання №4 «Я толерантний якщо я…»

Мета: виявити, чи розуміють діти різницю між толерантною та інтолерантною поведінкою.

Хід завдання: на аркуші в центрі написано слово «Я толерантна людина, якщо я…», діти мають дібрати кульки зі словами, які відповідають опису толерантної людини і поєднати їх з центральною.

Завдання №5 «Ланцюжок»

Мета: перевірити зацікавленість у доведенні спільного творчого завдання до кінця, здатність прислухатися до порад, вміння почекати товариша, поки той виконує частину роботи.

Хід завдання: дітям пропонується по групах склеїти з кольорових аркушів ланцюжок дружби. Чим довший ланцюжок, тим міцніша дружба. Час виконання 15 хвилин.

Завдання №6 «Дерево дружби народів»

Мета: визначити головні мотиви спілкування дітей у колективі.

Хід завдання: дітям пропонується намалювати дерево дружби за такою схемою: корінь – мета і сенс спілкування між людьми; стовбур – уявлення дитини про людей, які її оточують в школі, класі, родині; гілки – якості, які дитина вважає цінними для спілкування; плоди – якості, які дитина бажає мати для успішного спілкування або вже має; листя – побажання для друзів в класі, якими дитина хоче їх бачити.

Завдання за діяльнісно-рефлексивним критерієм

Завдання №7 «Живий зв’язок»

Мета: визначити вміння школярів співпрацювати, слухати один одного та вивчити зацікавленість в отримуванні інформації про особливості носіїв інших цінностей.

Хід завдання: групі з 5-6 дітей вчитель дає картку першому учасникові ланцюжка. Учасник має уважно прочитати три речення на картці, де позначено інформацію про ім’я, національність, улюблену страву і свято. Цю інформацію дитина має передати іншому учаснику від своєї особи так, щоб інші не чули про що йдеться, другий учасник має відтворити ту ж саму інформацію, але від третьої особи.

Завдання №8 «Давай пограємо»

Мета: виявлення готовності до спілкування в різних етнокультурних умовах.

Хід завдання: у групі дітей обирали капітана команди, який читав правила і мав всім пояснити їх. Так, було проведено рухові ігри «Хустинка», «Хора маре», українська гра «Сірий кіт», «Хлібчик», румунська гра «Ойна». У процесі гри відмічалась поведінка дітей і їхня готовність взаємодіяти.